

Trpimir Vedriš

Ponovno otkriveni srednjovjekovni rukopis *Codex Filippi* i zadarska redakcija *Pasije sv. Anastazije**

Trpimir Vedriš
Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3
HR - 10 000 Zagreb

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper
Primljen / *Received*: 24. 2. 2016.
Prihvaćen / *Accepted*: 17. 6. 2016.
UDK: 091(497.5Zadar)“12/13“
929:235.3(497.5Zadar)“12/13“
75.057(497.5Zadar)“12/13“

This paper brings the most recent research results on a fragment from Zadar's medieval manuscript known as Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae). Its discovery in London (after a period of almost half a century during which its whereabouts was unknown) allows for a renewed interest in the hagiography of Zadar's patron saints, St Anastasia (Stošija) and St Chrysogonus (Krševan). Based on a codicological and palaeographic analysis of the manuscript (which contains two legends: Passio Sanctae Anastasiae and Translatio Beati Grisogoni), the author has indicated a series of open questions linked to the provenance and nature of the given codex. Referring to the previously voiced opinions regarding the age and function of this multiply revised and reutilized codex, it has been established that it was a liturgical book that, even though used for different purposes, may be described as a legendarium. Previous estimates regarding the dating and age of the codex varied between the 12th and 15th centuries. However, taking into account the observed palaeographic and stylistic features, the author has compared it with similar liturgical books from a wider northern Adriatic area, suggesting the limitation of the proposed dating to the period between the late 13th and late 14th centuries. Eventually, based on the analogies with a group of manuscripts from a wider Aquileian area, the author has suggested a link between the Passio Sanctae Anastasiae preserved in the manuscript and a northern Italian redaction of the legend.

Keywords: Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae), Passio Anastasiae, *St Anastasia (Stošija)*, *St Chrysogonus (Krševan)*, *Zadar's hagiography*

Pretpostavka da je najstarija zadarska redakcija kanoantičke legende *Passio Anastasiae* sačuvana u nedavno (ponovno) otkrivenom zadarskom rukopisu ujedno i „polazište i početak svim kasnijim zadarskim tekstovima”,² pred istraživača zadarske hagiografije postavlja obvezu njegova temeljitog opisivanja i datiranja. Tzv. „rukopis Filippi”, o kojem je ovdje riječ, čuva se u benediktinskom samostanu Sv. Marije u Zadru. U samostanskom je arhivu signiran kao R-81, a I. Petrović je predložila da ga se naziva *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)*.³ Shodno tome za potrebe ove studije nastaviti ću ga zvati *Cod. Filippi*.

Povratak tog rukopisa u Zadar velik je događaj, ne samo u „kulturnom smislu”. Naime, tijekom druge polovice 20. st., odnosno nakon što je kodeks nestao iz Zadra, zadarsku hagiografiju sv. Anastazije i sv. Krizogona

gotovo bilo je moguće proučavati isključivo na temelju ranonovovjekovnih prijepisa ili izdanja. Sretne okolnosti otkrića⁴ tog rukopisa i njegova povratka u Zadar omogućile su ponovno proučavanje dvije (od tri) vjerojatno najznamenitije zadarske hagiografske legende u njihovom srednjovjekovnom rukopisnom okružju. Imajući na umu upozorenje kako je za razumijevanje hagiografije od neizostavne važnosti, tekstove proučavati upravo u njihovom „fizičkom”, tj. rukopisnom kontekstu,⁵ predmet ove studije jest ponajprije kodikološka i paleografska raščlamba predmetnog kodeksa. U drugom dijelu teksta pažnju ću usmjeriti k zadarskoj redakciji u tom rukopisu sačuvane legende poznate kao *Passio Anastasiae*,⁶ nastojeći pri tome prvenstveno kroz raščlambu jezičnih odlika uočiti mogućnosti istraživanja njezina neposredna tekstualnog podrijetla.

1. Opis, datiranje i podrijetlo rukopisa Filippi

1.1. Opis

Povijest

Sudbinu *Cod. Filippi* moguće je rekonstruirati tek u osnovnim crtama. Prema dosadašnjim mišljenjima rukopis je najvjerojatnije nastao u Zadru. U svakome slučaju nalazio se u samostanu Sv. Krševana, barem do kraja 17. st., ako ne i do zatvaranja samostana 1807. godine.⁷ U tom razdoblju *Cod. Filippi* morao je pripasti samostanskom arhivu gdje se čuvao u, danas izgubljenoj, „sedmoj kutiji” (*capsula VII*). Zasad je nepoznato kako je dospio u privatnu biblioteku obitelji Filippi gdje ga je oko 1900. uočio i opisao V. Brunelli.⁸ Nekoliko desetljeća kasnije, u vrijeme kad ga je koristio Č. Iveković, rukopis je vjerojatno još uvijek bio u posjedu iste obitelji da bi tijekom, ili neposredno nakon, II. svjetskog rata bio odnesen iz Zadra. Nadnevak pisma sačuvanog uz rukopis upućivao bi na to da se rukopis nakon rata barem neko vrijeme nalazio u Trstu ili Veneciji.⁹ Nepoznatim putem i pod nepoznatim okolnostima dospio je potom u London gdje je i „ponovno otkriven” 1997. Otkrivši, naime, u londonskom antikvarijatu rukopis koji je povezala sa Zadrom, F. Turner Vučetić, u ime zadarskih benediktinki, otkupila ga je i 1998. donijela u Zadar. Iako je neobično da rukopis u proteklih deset godina nije privukao pažnju domaćih stručnjaka, znanstvena i stručna javnost donekadavno nisu bili detaljnije upoznati s njegovim povratkom. Doduše, I. Petrović imala je priliku vidjeti nekoliko listova još 1997.,¹⁰ te je, spomenuvši ga u svojoj studiji iz 2006., bila vjerojatno prva hrvatska znanstvenica koja je proučila rukopis nakon Č. Ivekovića. Vijest o postojanju rukopisa i njegovu povratku u Hrvatsku javnosti je, koliko mi je poznato, prvi puta obznanila gospođa Turner-Vučetić u ožujku 2007.¹¹

Cod. Filippi je, inače, bio poznat starijim istraživačima zadarske crkvene povijesti, poimence V. Ponte, I. Lučiću i D. Farlatiju.¹² No, oni mu, zbog lošeg mišljenja o povijesnoj vrijednosti u njemu sačuvanih legendi (prvenstveno *TBG*), nisu posvetili gotovo nikakvu pažnju. Rukopis se, u vrijeme kad su oni prikupljali svoje izvore, u svakom slučaju još uvijek nalazio u samostanu. Čini se, nadalje, da nakon Farlatija nitko nije na njega obratio pažnju sve do kraja 19. st. kad je *Cod. Filippi* uočio i nešto temeljitije opisao V. Brunelli.¹³ Razlog za taj izostanak zanimanja, osim lošeg mišljenja starijih povjesničara, vjerojatno valja prvenstveno pripisati činjenici da je rukopis – prelaskom u knjižnicu obitelji Filippi – nestao iz javnosti. No, kao što je već naznačeno, rukopis je, nakon Brunellijeva otkrića, ponovno koristio Č. Iveković,¹⁴ dok su noviji

autori koji rukopis spominju (Hercigonja, Katičić i dr.) donedavno bili prisiljeni osloniti se na Brunellijev opis i Ivekovićev prijepis. U najnovije vrijeme, rukopis je, nakon povratka u Zadar, u dva navrata sažeto opisala i I. Petrović.¹⁵ Konačno, u zadarskom časopisu *Srebro i zlato*, prilagođeno naravi publikacije, objavljena su mišljenja još nekolicine domaćih medievista o tom rukopisu.¹⁶

Izgled kodeksa

Relativno veliki kodeks (345×240 mm) ispisan je na pergameni od kojeg je sačuvan 21 folij. Kodeks je do restauracije bio uvezan u jednostavne korice znatno mlađe od samog rukopisa (možda u 17. st.). Uz rukopis je sačuvana i „naslovnica” koja je očito nastala radi potrebe arhiviranja.¹⁷ Ta naslovnica, dakle, potvrđuje da se rukopis čuvao u samostanskom arhivu Sv. Krševana odakle je mogao s ostalim svetokrševanskim rukopisima dospjeti u kolekciju *Archivio degli atti antichi* pri prethodniku današnjeg zadarskog Državnog arhiva, ili je pak mogao, u nepoznatom trenutku, doći u posjed obitelji Filippi direktno iz samostana.¹⁸

Na temelju uvida u djelomično očuvan Indeks tj. sadržaj rukopisa, V. Brunelli i poslije njega I. Petrović, s pravom su zaključili da se radi tek o fragmentu koji predstavlja manji dio nekad velikog latinskog kodeksa „koji je mogao posjedovati i do 300 folija”.¹⁹ *Cod. Filippi*, tj. sačuvani ulomak toga kodeksa, sastoji se, naime, tek od 21 lista na kojima je sačuvana (na vrhu listova *recto*) starija folijacija (fols. XXXV–LV) i (na dnu *recto*) pridodana nova (fols. 1–21). S obzirom na folijaciju valja odmah upozoriti na sljedeće „nedosljednosti”:

Ponajprije, između 20. i 21. lista nove folijacije, jedan list nedostaje što potvrđuje i uvid u sadržaj teksta. Prema starijoj folijaciji bio bi to fol. LIV te je stoga fol. LV stare folijacije – pretpostavljam bez uvida u sadržaj teksta – označen kao fol. 21.²⁰ Kao drugo, na fols. 3r, 4r i 5r čitljivi su brojevi XXXVII, XXVIII i XXXIX iz čega se može zaključiti da su i prethodna dva lista nekad bili označeni kao XXXV i XXXVI. Na sljedeća dva lista (fols. 6r–7r) stara folijacija nije uočljiva, dok fol. 8r ima oštećeni broj koji izgleda kao XL[...] i koji bi – u skladu s prethodnim listovima – valjalo pročitati kao XLII. No, već je sljedeći list, fol. 9r, umjesto očekivanog XLIII, sasvim neupitno, označen brojem XLII. Štoviše, od fol. 9r, svi su preostali listovi *recto* (s izuzetkom fol. 11r) uredno i čitljivo označeni brojevima koji se nastavljaju na broj XLII upisan na fol. 9r. Čini se, dakle, da je između fol. 5r (XXXIX) i fol. 8r (XL?) ili fol. 9r (XLII) došlo do pogreške u starijoj folijaciji. „Umetnuti list” ne stvara doduše nikakve

1. Cod. Filippi, fol. 1r, prva stranica sačuvanog dijela zadarskog kodeksa. (izvor: benediktinski samostan Sv. Marije, Zadar. Objavljeno uz ljubazno dopuštenje časne majke Anastazije Čizmin, OSB)

Cod. Filippi, fol. 1r, first page in the preserved segment of Zadar's codex

2. *Cod. Filippi*, fol. 1r/a (detail), oslikani inicijal J (...ADERANORUM namque ciuium) kojim počinje legenda o prijenosu, *Translatio beati Grisogoni martiris*

Cod. Filippi, fol. 1r/a (detail), decorative initial J (...ADERANORUM namque ciuium) at the beginning of the *Translatio beati Grisogoni martiris*

3. *Cod. Filippi*, fol. 9v/c (detail), inicijal O (omnia quae a sanctis gesta sunt) kojim započinje *Prolog Passio Sanctae Anastasiae* (BHL 400). Kvadratno uokvirena minijatura prikazuje poprsje sv. Krizogona s križem u desnoj ruci i lijevom u stavu blagoslivljanja.

Cod. Filippi, fol. 9v/c (detail), decorative initial O (omnia quae a sanctis gesta sunt) at the beginning of the prologue to the *Passio Sanctae Anastasiae* (BHL 400). The miniature painting in a square frame shows the bust of St Chrysogonus holding a cross in his right and blessing with his left hand.

poteškoće za istraživanje teksta (sadržajno ništa ne nedostaje), no valja to imati na umu pri opisu kodeksa. Konačno, treća uočena „nedosljednost” vezana uz staru folijaciju mogla bi se pokazati relevantnom pri određivanju kronologije oblikovanja rukopisa. Naime, fol. 21r, u skladu s neprekinutom folijacijom od fol. 9r, označen je kao LV. Međutim, upada u oči da je broj na tom listu, čija je desna polovica isječena, upisan iznad prvog stupca (fol. 21r/a) dok je redovna folijacija na svim prethodnim listovima bilježena na sredini *recto* stranica. To bi, ukoliko LV pripada neprekinutoj staroj folijaciji i nije dodan nakon što je polovica lista već bila isječena, značilo da je čitava stara folijacija bila unesena tek nakon što je dio

lista isječen. Nažalost tu pretpostavku, koja bi mogla biti od važnosti pri pokušaju određivanja sudbine *Cod. Filippi*, nije moguće sa sigurnošću potvrditi.

Za potrebe daljeg istraživanja sudbine *Cod. Filippi* potrebno je naglasiti i to da su preostale stranice kodeksa sačuvane u prilično nejednakom stanju. U vrlo dobrom stanju su: fols. 1r – 9r (listovi na kojima se nalazi tekst pouzdano obnovljen krajem 15. st.), zatim fol. 9v-10r (10v je neuredno obnovljen; 11r je, istom rukom djelomično obnovljen); 11v-12r (12v je prilično izbljedio – čak i neuredno obnovljeni sloj, 13r je izbljedio, s nešto malo tragova popravljajanja), 13v-14r (14v i 15r ponešto su izbljედjeli, no sasvim čitljivi s nešto malo popravljajanja); 15v-18r ponešto su zaprljani i s izbljედjelim dijelovima; 18v-19r nešto su jače oštećeni, no još uvijek čitljivi; 19v-20r ponovo su u vrlo dobrom stanju; 20v je izbljedio do nečitljivosti, fol. 21 nedostaje, a na sačuvanoj polovici zadnjeg lista, fol. 22r dobro je čitljiv, dok je 22v ponovo gotovo nečitljiv. Osim što se vjerojatno radi o različitoj otpornosti dviju strana pergamene na vanjske uvjete, pravilno izmjenjivanje oštećenih i neoštećenih stranica vjerojatno upućuje i na način na koji su, u nekom vremenu, listovi bili „usklađeni”. To jest, moguće je naslutiti da je sačuvani ulomak rukopisa, prije no što je ponovo uvezan, neko vrijeme morao biti „rastavljen”.

Sitnoslike i drugi ukrasi

Tekst je ispisan dvostupačno, smeđom i crnom tintom, osim rubrika i kolofona na fol. 9r/b (XLII) koji su ispisani jarko crvenom tintom. Zamjetno je više ruku, iako se čini da je izvorni tekst bio zapisao jedan autor. Iako je tekst ponegdje izbljedio gotovo do nečitljivosti (npr. fols. 11r, 12v, 13r i, osobito, 20v), velika je većina teksta sačuvana prilično dobro, pa čak i izvrsno. Rukopis je oslikan s 3 veća i 2 manja inicijala.

1. Na prvom listu, fol. 1r/a (XXXV?) nalazi se veliki oslikan inicijal J (...*ADERANORUM namque ciuium*) [sl. 2] kojim počinje legenda o prijenosu, *Translatio beati Grisogoni martiris*. U inicijal je upisan muški svetački lik (sasvim izvjesno sv. Krizogon) u stojećem stavu s desnom rukom na prsima (ne vidi se je li nešto držao u toj ruci) dok lijevom rukom blagoslivlja. Odjeven je u plavu haljinu (ispod koje izviruje bijela pothaljina) s crvenim plaštem (tunikom?). Lice mu je, čini se, mladenačko s poludugom kosom i aureolom. Ispod svetačkog lika nalazi se lik muškarca koji kleči odjeven, čini se, u redovnički habit smeđe boje. Ikonografski, lik podsjeća na prikaz sv. Krizogona u kriпти akvilejske katedrale iz prve polovice 11. st. (o. 1030.) gdje je mučenik odjeven kao patricij (nosi identično odje-

lo kao Kuzma i Damjan s razlikom što su njegove tunika i hlamida zlatne boje – možda, kao što je predložio T. Dale, kao referencija na njegovo ime)²¹, drži jednostavan križ u desnoj ruci, a lice mu je oblikovano mladenački, slično licima Sergija, Bakha i Vitala.

2. Na fol. 9v/c (XLII) nalazi se vrlo dobro očuvan inicijal O (*mnia quae a sanctis gesta sunt*) kojim započinje *Prolog PA (BHL 400)* [sl. 3]. Kvadratna uokvirena minijatura prikazuje poprsje sv. Krizogona s križem u desnoj ruci i lijevom u stavu blagoslivljanja. Za razliku od prethodnog inicijala, na ovome je lice vrlo dobro sačuvano te se može zaključiti da se radi o mladiću ili muškarcu bez brade. Kao i na prvom prikazu Krizogon je odjeven u plavu haljinu s crvenim plaštem (tunikom?). Način na koji je izveden križ upućuje na to da je isti takav mogao biti prikazan i na prvom prikazu čime je potvrđen ikonografski tip s prve slike.

3. Gotovo na dnu prvog stupca fol. 10v/c (XLIII) nalazi se ukrašeni inicijal P (*retextati illustris uiri*) [sl. 4] kojime započinje pasija sv. Krizogona (*BHL 1795*)

4. *Cod. Filippi*, fol. 10v/c (detalj), inicijal P (*retextati illustris uiri*) kojime započinje opis muke sv. Krizogona (*BHL 1795*)

Cod. Filippi, fol. 10v/c (detail), decorative initial P (*retextati illustris uiri*) at the beginning of the description of the passion of St. Chrysogonus (*BHL 1795*)

na koju se nastavlja Pasija solunskih sestara (*BHL* 118). Minijatura prikazuje lik sveca na konju ispod kojeg se, u vlastitom ornamentiranom okviru, propinje zvijer (mačka = lav, leopard?). Konjanik je okrenut udesno i, usprkos oštećenju dade se razaznati da je prikazan kao mladić bez brade s ispruženim kopljem u ruci. Nije jasno je li na koplju bila i zastava. Lik je izveden

u plavoj, crvenoj i smeđoj boji s ostacima pozlate na aureoli. Ovaj je prikaz osobito zanimljiv za zadarsku ikonografiju jer bi mogao, ovisno o datiranju rukopisa, predstavljati jedan od najstarijih prikaza sv. Krizogona na konju.

1. Na fol. 7r/b (XX...?) slovo **P** (*ost unum lustrum et binos annos*) [sl. 5], kojim započinje pripovijest o Cetu,

5. *Cod. Filippi*, fol. 7r/b (detalj), slovo **P** (*ost unum lustrum et binos annos*), kojim započinje pripovijest o *Cetu*, cjelina unutar legende *Translatio beati Grisogoni martiris*

Cod. Filippi, fol. 7r/b (detail), decorative initial **P** (*ost unum lustrum et binos annos*) at the beginning of the story of *Cetus*, part of the *Translatio beati Grisogoni martiris*

6. *Cod. Filippi*, fol. 8r/a (detalj), inicijal **A** (*liud namque nitimur*) kojim započinje pripovijest o akvilejskom trgovcu, cjelina unutar legende *Translatio beati Grisogoni martiris*

Cod. Filippi, fol. 8r/a (detail), decorative initial **A** (*liud namque nitimur*) at the beginning of the story of a merchant from Aquileia, part of the *Translatio beati Grisogoni martiris*

proteže se između stupaca po sredini stranice. Slovo je plavo-zlatno i okruženo crvenim ornamentom.

2. Na fol. 8r/a (XLI ili XLII) nalazi se inicijal **A** (*liud namque nitimur*) [sl. 6] kojim započinje pripovijest o akvilejskom trgovcu. Izveden je na isti način kao i prethodni.

Osim inicijala, mnoga su slova ukrašena crvenom bojom za koju se može pretpostaviti da pripada naknadnom „osvježenju”, moguće s kraja 15. st.

Marginalne bilješke

Uz kratak opis sitnoslika, valja spomenuti i veći broj neznatnih intervencija u tekst, te nekoliko marginalnih i podnožnih bilješki. U nastavku donosim tek nekoliko najuočljivijih primjera koji svjedoče o (sekundarnoj) uporabi kodeksa:

- fol. 6r – na dnu: *in nomine dni nostri iesu christj patri et filiis et spiritus sancti*
- fol. 11r/b kraj 10. redka – (?)
- fol. 11r/b pri dnu stranice – (?)
- fol. 11v/c – na dnu stranice: *III* (možda kao oznaka trećeg čitanja?)
- fol. 12v/c na lijevoj margini u razini 7. redka nalazi se nekoliko riječi. Iako su nečitljive – čini da su označavale početak prvog Krizogonovog pisma sv. Anastaziji.²²
- fol. 14v/d *Hic incipit? ... Sci Grisogoni* Iako slabo i ne u potpunosti čitljivo, iz sadržaja je jasno da se radi o početku/nastavku pasije sv. Krizogona (BHL 1795): *Tunc Dioclitianus Aquilegensi ciuitate positus...*²³
- fol. 16r/b na desnoj margini uz 13. redak: *finis...* (?)
- fol. 17v/c na lijevoj margini uz 9. redak dopisano: *finis lectionum*

Jedna od zanimljivosti, koja upada u oči pri proučavanju rukopisa, jest i naknadni dodatak „ručice” s ispruženim kažiprstom, odnosno pera uočljivih na ukupno 4 mjesta:

- fol. 15r/b – desna margina pri dnu stranice upućuje na *cum sancto çoilo*
- fol. 15v/c – na lijevoj margini uz 8. redak, upućuje na *ipse sanctus çoillus*
- fol. 15v/d – na desnoj margini (6. redak), upućuje na *narraret sanctus çoillus*
- fol. 16r/a – na lijevoj margini uz 6. redak, upućuje na *sanctus çoillus perrexit*

Oznaku je, vrlo izvjesno dodao netko zainteresiran za uočavanje svakog spomena sv. Zoila u legendi – možda tijekom istrage koja se vodila o opravdanosti kulta sv. Zoila u Zadru tijekom 17. i 18. st.

Sadržaj i namjena rukopisa

Sačuvani odlomak *Cod. Filippi* sadrži dvije hagiografske legende i Indeks:

- *Translatio beati Grisogoni martiris*: fols. 1r/a – 9r/b (XXXVr–XLIIIr) tj. 17 stranica.
- *Passio S. Chrysogoni* [bez naslova]: fols. 9v/c – 21r/a (XLIIIv–LVr) tj. 21 stranica.²⁴
- *Indeks*: fol. 21v/d (LVv) tj. 1 (odnosno ½ stranice)

S obzirom na to da sam predmetnim legendama posvetio znatnu pažnju u nizu zasebnih tekstova, ovdje bih želio iznijeti tek nekoliko opažanja o Indeksu. Ponajprije, čini se neobičnim da je u kodeksu od nekih 300-tinjak listova već na 55. listu (LV prema starijoj folijaciji, tj. fol. 21v/d prema novoj) upisan sadržaj čitavog kodeksa. Ta je činjenica znakovita iz više razloga. Najprije, za pretpostaviti je da je indeks bio sastavljen nakon što je kodeks već bio dovršen te bi paleografska analiza indeksa mogla pomoći u datiranju čitavog kodeksa. Što se tiče mjesta Indeksa unutar kodeksa, ne bi li ta činjenica mogla upućivati na to da je Indeks (iako mi ne pada na pamet zašto bi to netko napravio) unesen na posljednji list već okljaštenog rukopisa, tj. fragmenta? Iako bi u tom slučaju datiranje indeksa pomoglo rasvjetljavanju drugog aspekta sudbine *Cod. Filippi*, tu pretpostavku zacijelo valja odbaciti jer da je kodeks već bio „raskomadani” kad je Indeks dopisivan, ne vidim iz kojeg bi razloga sastavljač Indeksa sastavljao popis svih tekstova u nekadašnjem kodeksu. Uostalom, ni sam Indeks nije potpun te se može pretpostaviti da je izvorno ispunjavao oba stupca *verso* stranice fol. 21.²⁵ Na pitanje zašto je pola lista isječeno, također je nemoguće dati odgovor.²⁶ Što se analize sadržaja tiče, radi se, nažalost, o raspisanom rukopisu koji je, uz to, u vrlo lošem stanju tako da je osim nekoliko naznaka, sadržaj Indeksa vrlo teško pročitati i rekonstruirati.

Na temelju naravi i svrhe dviju sačuvanih legendi te na temelju uvida u sadržaj kodeksa valjalo bi nešto reći i o vrsti knjige. Brunelli ga je nazvao *lektionarom*²⁷, a I. Petrović ga opisuje kao *pasional*.²⁸ Obje su kvalifikacije terminološki prihvatljive, iako valja upozoriti na to da je *Cod. Filippi*, uz mučeničke pasije (*passiones*) sadržavao i tekstove ostalih hagiografskih podžanrova (*vitae, translationes*). U kodeksu, dakle, nisu bile zastupljene isključivo legende o mučenicima. Štoviše, uvidom u ostatak Indeksa, usprkos vrlo teško čitljivom rukopisu i fizičkim oštećenjima, moguće je ustanoviti da je kodeks, uz hagiografske legende *stricto sensu*, sadržavao i barem nekoliko propovijedi (*homiliae*). No, iako je očito bio, makar i u sekundarnoj, liturgijskoj uporabi²⁹ i sadrži isključivo čitanja (*lectiones*), *Cod. Filippi* ne bi u potpunosti odgovarao pojmu *lektionara*. Lektionar, naime, G. Philipart

određuje kao knjigu koja sadrži različite tekstove za oficij i koje bi najčešće već prepisivač podijelio na kraća čitanja (*lectiones*).³⁰ No, ne samo što pojam lekcionar prvenstveno podrazumijeva biblijska i otačka čitanja, već su i hagiografske *lectiones*, ukoliko su i bile uvrštavane u takvu knjigu, najčešće bile vrlo kratke. Štoviše, takva je knjiga ponekad sadržavala tek *incipit* tekstova koji su se čuvali u drugim knjigama. Stoga bi, prema podjeli istog

autora, *Cod. Filippi* bolje odgovarao pojmu *legendarija* ili *legendarija – homilijara*.³¹ No, vraćajući se predloženom nazivu, treba reći da su se u srednjem vijeku raznorodni *legendariji* vrlo često nazivali upravo *pasionalima*, te da, štoviše, među njima često nije postojala jasna distinkcija.³² *Cod. Filippi* bilo bi, dakle, ispravno nazvati *legendarijem* ili *pasionalom*.³³ U tom smislu naziv *lekcionar* čini mi se manje prihvatljivim.³⁴

7. *Cod. Filippi*, fol. 9r/b, kolofon redovnika Zoila Ivanova iz 1498.
Cod. Filippi, fol. 9r/b, colophon of the monk Zoilo Ivanov from 1498

1.2. Problem određivanja starosti rukopisa

Dosadašnja mišljenja

Određiti vrijeme nastanka *Cod. Filippi* neće biti lako. Valjalo bi stoga poći od dosad iznesenih prijedloga, a tek potom upozoriti na čimbenike koje bi u daljoj raspravi valjalo uzeti u obzir. Pitanju vremena nastanka rukopisa u svakom slučaju treba pristupiti od kolofona sačuvanog na fol. 9r/b (LXII) gdje je prepisivač legende o Prijenosu sv. Krizogona zapisao:

„Ja, Zoilo Ivanov, redovnik samostana slavnog mučenika Krizogona, potaknut pobožnošću, ukrasih/oslikah ovu pripovijest o prijenosu njegova tijela, od starosti uništenu i potpuno izlizanu, slova potpuno izbrisanih i kao iznova vlastitom rukom prepisah godine spasenja 1498.”³⁵

Imenovani je redovnik [sl. 7], dakle, navedene godine tekst legende prepisao prema starijem, očito prilično oštećenom predlošku. Ukoliko izjavu shvatimo u tom smislu, moglo bi se zaključiti da se radi o rukopisu s kraja 15. st. u kojem je barem navedena legenda prepisana iz nepoznatog starijeg predloška. Međutim, situacija je nešto zamršenija od toga. Naime, rukopis, već na prvi pogled, ostavlja dojam znatno veće starosti od kasnog 15. st. Čini se da bi neke od paleografskih odlika, kao uostalom i stil iluminacija, dopuštali datiranje rukopisa i do nekoliko stoljeća ranije. Zoilovu je opasku, stoga, moguće razumjeti na dva načina: ili je *Cod. Filippi* (tj. barem njegov sačuvani ulomak) nastao kao neka vrsta faksimila ili je Zoilo „popravio” dotrajali rukopis obnovivši slova i ukrase. Bilo kako bilo, autor se potrudio „kao iznova” (*ceu e novo*) prepisati postojeći rukopis oponašajući njegov izvorni izgled.

V. Brunelli je, kao prvi koji je iznio mišljenje o tome pitanju, smatrao da je rukopis nastao u 13. st.³⁶ Č. Iveković tek je spomenuo da je rukopis 1498. prepisao „Zoilo, samostanac sv. Krševana u Zadru”, no nije se izjasnio o njegovoj starosti.³⁷ Iz pisma sačuvanog uz rukopis (datiranog 28. svibnja 1946. u Veneciji) čini se da je i njegova tadašnjeg vlasnika, imenovanog kao „prof. Filippi”³⁸, zanimala starost rukopisa. Zatraživši mišljenje od Vica de Gobbisa, očito zainteresiranog za otkup rukopisa, Filippi je dobio odgovor da bi, prema sudu stručnjaka, rukopis „mogao biti stariji od 13. st.”³⁹. Prema mišljenju neimenovanog „latinista” kojeg je konzultirao de Gobbis, potvrda tome bila bi pojava nekih gotičkih slova koja oko 1200. navodno više nisu bila u uporabi. Nažalost, nije poznato tko je bio de Gobbisov „amico, in materia sufficientemente esperto”. Noviji su se autori mahom oslanjali na Brunellijevu dataciju.⁴⁰ Nakon ponovnog otkrića kodeksa I. Petrović je, iako bez detaljnije argumentacije, rukopis datirala 12. ili 13. st.⁴¹ Konačno, akademik I. Petricioli je smatrao da je „monah Zoilo krajem 15. st. vjerojatno napravio faksimilni prijepis oštećenog rukopisa iz 12. st.”⁴²

Novi ili obnovljeni rukopis?

Pređočivši dosad iznesena mišljenja o starosti rukopisa, vraćam se temeljnom pitanju za datiranje rukopisa: Je li redovnik Zoilo krajem 15. st. prepisao tekst sa starijeg predloška na novu pergamentu ili je obnovio već postojeći rukopis?⁴³ U prvome bi slučaju bilo riječ o danas nepoznatom predlošku o čijoj starosti možemo tek nagađati, dok bi u drugom slučaju *Cod. Filippi* bio „vlastiti predložak” koji su dosadašnji istraživači datirali 12. ili 13. st. U oba bi slučaja *Cod. Filippi* bio zanimljiv primjer, kako su ga neki autori nazvali, kasnosrednjovjekovnog „faksimila”. Očito je, naime, da je prepisivač – popravljivač želio sačuvati rukopis u njegovom izvornom obliku što prije svega svjedoči o simboličkoj važnosti izvornog kodeksa kao predmeta.

Vraćajući se dvojbi „prijepis ili popravak”, na temelju detaljnog proučavanja rukopisa kao i podudarnosti niza drugih čimbenika smatram kako je moguće utvrditi da je riječ o popravljanju. Ponajprije, prvi je, „tekstualni” argument za obnovu naveden zapis redovnika Zoila na fol. 9r/b (XLII) koji je još Brunelli protumačio kao da potvrđuje kako je rukopis obnovljen.⁴⁴ Ukoliko je ta pretpostavka točna, odmah valja upozoriti i na činjenicu da Zoilo nije zapisao da je obnovio čitav rukopis već, čini se, tek pojedine dijelove koji su bili znatnije oštećeni. To opažanje dovodi i do drugog, „kodikološkog” argumenta: u tekstu *TBG* (Zoilo Ivanov, naime, spominje isključivo njega) uočljive su dvije vrste tinte: starija (smeđa) i novija (nazovimo je uvjetno crnom). U svjetlu tog opažanja, očito je da je obnovljen prvi dio teksta (fols. 1-4v/d, do četvrtog retka), nakon čega je odlomak ispisan isključivo smeđom (starijom?) tintom (do devetog retka fol. 5r/a.). Nakon ponešto nejasne situacije na fol. 5v, „obnovljena” sekcija proteže se do fol. 8v koji, kao i 9r/a, djeluje „neobnovljeno”. Konačno, pretpostavku da se radi o obnovi starijeg rukopisa moguće je poduprijeti uvidom u rukopis na mjestima gdje ispod crnog sloja, čini se, proviruje stariji sloj smeđe tinte. U svjetlu tih opažanja, ne treba posebno naglašavati da ispod kolofona na fol. 9r/b nije bilo starijeg teksta. Zoilo Ivanov je, čini se, iskoristio prazan stupac nakon završetka legende o našašću sv. Krševana i, zabilježivši svoj pothvat, *exegit sibi monumentum*. U prilog takvom tumačenju idu i neke paleografske odlike koje svjedoče o starosti „izvornog” rukopisa.

Polazeći kod pokušaja datiranja od Zoilova kolofona, među ostalim je zadarskim rukopisima kao poredbeni materijal od osobitog značenja svakako Misal opata Deodata Veniera. Taj je rukopis iz kasnog 15. st., prije no što je 1921. nestao iz zadarskog sjemeništa „Zmajević”, detaljno opisao H. Folnesics.⁴⁵ Misal je prema narudžbi spomenutog opata bio dovršen 1480., dakle, nastao je svega 18 godina prije kolofona zadarskog redovnika Zoila. Na temelju

usporedbe sačuvanih odlomaka iz izgubljenog Misala i Zoilova kolofona u *Cod. Filippi*, uočljiva je velika sličnost u paleografskim odlikama. No, takav zaključak još više naglašava uočene razlike između kolofona i ostatka rukopisa. Zoilo je, čini se, obnovio, tj. podražavao „starijski” stil pisanja sačuvan u drevnom samostanskom legendariju, no pri ispisivanju kolofona ostavio je jasan trag suvremenog pisma. Ustvrdivši sve to, potrebno je konačno pokušati odgovoriti i na pitanje: Koliko je izvorni *Cod. Filippi* stariji od Zoilova kolofona, odnosno – kad je nastao *Cod. Filippi*? U nedostatku vanjskih obavijesti o tome te izuzimajući dosad neiskorištenu mogućnost laboratorijske analize starosti pergamene ili boja, preostaje osloniti se poglavito na dva kriterija: uočavanje paleografske odlike pisma te određivanje stilskih obilježja sačuvanih ukrasa.

Paleografske i ortografske odlike pisma

Na temelju dosadašnjih uvida upozorit ću tek na neke od uočenih paleografskih i ortografskih odlika pisma ostavljajući iscrpnu paleografsku raščlambu za to pozvano stručnjaku. Ponajprije, čini se da je Zoilo, nastojeći vjerno oponašati izvornik, uništena slova obnovio, ostavljajući ipak i na „starijem pismu” trag novijeg duktusa.⁴⁶ Što se tiče određivanja tipa pisma, izuzev očito pogrešne pretpostavke da se radi o beneventani⁴⁷, dosada su se svi autori složili u tome da se radi o „gotici”. Na prvi pogled pismo bi, prema uočenim paleografskim odlikama, upućivalo na srodnost s talijanskim pismima 13. ili 14. st., iako, kao uostalom i u slučaju minijatura, određeni stilski (vjerojatno namjeran) konzervativizam otežava datiranje.⁴⁸ Nadalje, zasad se ne bih usudio sa sigurnošću ustvrditi je li izvorni rukopis legendi sačuvanih u *Cod. Filippi* djelo jednog ili više sastavljača. Iako, pretpostavljam da se radi o jednoj osobi, činjenica da je tijekom vremena tekst najprije bio oštećen (ponegdje i značajno), te naknadno više puta bio popravljan, donekle otežava prosudbu i o tom pitanju.

Inače, izvorni je tekst sastavljen lijepom goticom prilično oblih linija čime uvelike podsjeća na suvremenu talijansku knjižnu goticu (*littera Bononiensis*). U bolje sačuvanim dijelovima rukopisa jasno se uočavaju razlike između finih vlaknastih i debelih poteza, no kako su mnoge stranice oštećene ili naknadno obnavljane – ne mogu sve poslužiti za proučavanje oblika izvornog pisma.⁴⁹

Nekoliko osobina, načelno, upućuju na starije oblike gotičkog pisma. Relativna sličnost između slova *c* i *t*; slovo *m* na kraju riječi dolazi ponekad u izvrnutom obliku, poput brojke 3 (npr. *ead3 = eadem*). Slovo *r* javlja se u dva oblika – oblom i uglatom. Slovo *s*, koje se također

javlja u dva oblika, na kraju riječi još se nije pretvorilo u *ß*.⁵⁰ Slovo *u* na početku riječi dolazi u uglatom obliku (dakle, kao *V*) – isključivo kad je iluminirano, no inače nema glasovnih razlika između *u* i *v*. Oba se glasa bilježe gotovo isključivo kao *u*. Slovo *z* još se uvijek piše, kao u beneventanskim rukopisima, kao *ç*.

Najveći broj kratica u rukopisu su one nastale stezanjem (*per contractionem*), no javljaju se i druga vrsta kraćenja. Ovdje abecednim redom navodim najčešće primjere skraćivanja: *bta = beata*⁵¹; *dñs = dominus* (*dñm = dominum* etc.); *ei = enim*; *eplam = epistolam*; *ihū = Ihesu*, *iþa = ipsa*; *nñte = mente*; *nñe = nostre omñs* ili *õs = omnes*; *pbr = presbyter* (*pbro = presbytero*; etc.); *þter = praeter*; *qa = quia*; *qnñ = quoniam*; *scs. = sanctus* (*scē = sanctae*; *scõ = sancto*; *scñ = sanctum*; *scõ# = sanctorum* *scã# = sanctorum* etc.), *sñ = super* etc.

Znatno je manje skraćivanja *per suspensionem* ... (*aũ = autem* etc.)

Znakovi kraćenja uglavnom dolaze iznad riječi (*signa superscripta*). Čini se da postoji razlika između znakova za kontrakciju i označavanje nazala (*m*, *n*), no nije dosljedno provedena. Najčešći je oblik takvog skraćivanja kod ispuštenog slova *n* (*estimās = estimans*; *ceperūt = ceperunt*, *sūt = sunt* etc.) Relativno je česta uporaba dvostruke točke za označavanje sloga *re* (npr. *deficē = deficere*).

Za veznik *cum* odnosno *con* dosljedno se upotrebljava ligatura iz minuskulne kurzive ?. *Et*, kao veznik redovito je označen tahigrafskim znakom 7. Slovo *P* s potpisanom kosom crtom upotrebljava se za označavanje prijedloga *pro*, a s vodoravnom crtom za *per*. Vrlo je čest skraćeni znak za nastavak *-us* (*corp' = corpus*; *ei' = eius* etc.), a tek nešto je rjeđa oznaka # (4) za nastavak *-rum*. Uz slova *b* i *q* za *-bus* i *-que* često stoji znak sličan broju 3.

Najčešće uočene *litterae singulares* su: *ē = est*; *ī = in* i *ñ = non*. Uočljivo je i nešto kraćenja natpisanim slovima (*per litteras superimpositas*) kao npr. *q^o = quo*, *sc^{ptu} = scriptu*, *u^o = vero*; etc.

Na razini pravopisa, vrlo često odstupanje u odnosu na „arhetip” *PA* (prema izdanju P. Moretti) u *Cod. Filippi* očito je u transpozicijama, tj. poretku riječi. Znatno su rjeđe omisije (ispuštanja) i ditografije (umnažanje suglasnika). Što se naknadnih emandacija tiče – u nekim ih je dijelovima rukopisa mnogo, no teško im je odrediti starost. Čini se da su unošene tijekom dužeg vremenskog razdoblja i odražavaju više ruku. Čitave su pojedine sekcije nečitljivog izvornog teksta, koji su naknadni popravljajući željeli spasiti (ponekad griješeći pri rekonstrukciji), teško protumačive. Naime, na listovima na kojima je tekst teže oštećen, ponegdje ima dosta kasnijeg i proizvoljnog (ponekad, čini se, i nepažljivog) zadiranja u tekst. Rješenja nastala takvim zahvatima mogu biti zanimljiva za kasniju recepciju sadržaja, no ona ponegdje

znatno otežavaju rekonstrukciju izvornog teksta, onemogućavajući njegovu usporedbu s mogućim predlošcima.

Neke su od najuočljivijih pravopisnih osobitosti stezanje diftonga *ae = e* (*demonēs, famule, precepit, prefecture, preses, que, quere*) i, znatno rjeđe, *oe = e* (*cepit, penis*). Ne sasvim dosljedno javlja se i dodavanje slova *h* pred samoglasnikom *e* (*hedificationis, Herena, Ihesu, exhercebo*). Ispuštanje slova *h* nakon prefiksa *ex* (*exalare, exauriat, exhibit*) javlja se relativno rijetko, no ni kombinacija *ex +* samoglasnik koja bi to poticala, nije česta. Slog *ti* se, ispred *ia, io, iu*, redovito piše kao *ci* (*diligencia, Dioclicianus, gencium, eciam, leticiam, negocium, paciencia, palacio, relacio silencium, solacium* etc.). Dvostuko *i* na kraju riječi redovito se piše kao *ij* (*cenobij, filij, martyrij, nuncij, Puplij, vicarij*). Početno, veliko slovo *I*, također je, u pravilu označeno kao *J* (*i longa*) (*Jn, Incipit, Ingressa, Inquinamenta, Interea, Interrogo, Jterum* etc.).

Neke od pravopisnih neuobičajenosti koje bi mogle upućivati na rukopisno podrijetlo, odnosno odražavati odlike mjesnog govora, imena su osoba. To je prije svega Krizogon (*Cryzogonus*) – *Grisogonus*⁵². Hionija (*Chionia*) dosljedno se piše kao *Cionia*. Najnedosljednije pisano ime jest ono mučenice Irene koje se pojavljuje u čak 5 oblika: *Herena*, ili *Hyrenes* (8-9) ili *Yrenes* (10), *Irene* (10), *Iyrenes* (12).⁵³ Zoilo (*Zoylus*) redovito se piše kao *Çoilus*. Ime cara Dioklecijana (*Diocletianus*) piše se kao *Dioclitianus* odnosno *Dioclicianus*. Carevo ime javlja se u klasičnom obliku *Diocletiano* na fol. 1v/d, kao i ime prezbitera koji je sahranio sv. Krizogona u obliku *Coylo* (oboje u sklopu legende *TBG*). Znajući da je taj dio rukopisa (fol. 1r – 9r) obnovio monah Zoilo, ne bi li ta dva oblika možda bilo moguće protumačiti kao njegovo ispravljanje neklasičnih oblika karakterističnih za ostatak rukopisa? Nadalje, ime upravitelja Dulcicija (*Dulcitijs*) skraćeno je kao *Dulcius*. Anastazijin muž Publije (*Publius*), a piše se kao *Puplius*. Čini mi se manje vjerojatnim da bi takva grafija odražavala grčki utjecaj, iako bi pretpostavku ipak valjalo razmotriti. Način pisanja čitavog niza riječi grčkoga podrijetla koji se javljaju u legendi o našašću sv. Krizogona u prvom dijelu rukopisa, također je zanimljiv. To su prije svega osobna imena i nekoliko grecizama.

Uzevši dosad uočene osobine u obzir, zasad bih zaključio da pismo *Cod. Filippi*, prema paleografskim odlikama, svojom relativno oblom goticom, uvelike podsjeća na pismo sadržajno srodnih rukopisa iz sjeverne Italije nastalih tijekom 13. i 14. st.⁵⁴ Takav, zasad relativno neprecizan, zaključak izveden na temelju paleografskih odlika pisma, moguće je donekle produbiti i na temelju uvida u stilske i ikonografske osobine sačuvanih ukrasa, odnosno usporedbom s pretpostavljeno suvremenim rukopisima.

Sitnoslike (iluminacije)

Kao i u slučaju paleografskih odlika, što se sitnoslika tiče, konačno su mišljenje pozvani izreći za to mjerodavni stručnjaci. No ovdje bih, u obliku „prethodnih napomena”, ipak iznio nekoliko opažanja. Ponajprije, uza sav uočeni konzervativizam (očito „bizantski” utjecaj i sl.), sačuvane sitnoslike *Cod. Filippi* teško da dopuštaju datiranje prije druge polovice 13. st.⁵⁵ Iz očitih je razloga, naime, *Cod. Filippi* moguće smjestiti u kontekst suvremenog „sjevernojadranskog sitnoslikarstva” koje pokazuje određene zajedničke osobine. Preciznije, minijature donekle podsjećaju na neke od sačuvanih liturgijskih knjiga iz Sv. Marka u Veneciji, odnosno, znatno bliže na minijaturu skupine liturgijskih rukopisa samostana Sv. Franje što je očito osobito kod osobina poput impostacije likova, prikaza odjeća, odabira boja i dekorativnog aparata.⁵⁶

U ikonografskom smislu, prikazi sv. Krizogona na tri sačuvane sitnoslike mogu se podijeliti u dva ikonografska tipa: uspravni stojeći lik i konjanički lik. Prikaz na fol. 1r/a koji prikazuje stojeći lik mladog muškarca, kao i onaj na 9v/c koji prikazuje poprsje mladića s križem u desnoj ruci, mogu se smatrati tipičnim primjerima „rane ikonografije” sv. Krizogona. Ta se ikonografija, šire uzevši, djelomično oslanja na najranije prikaze sv. Krizogona u Raveni. Dva prikaza sv. Krizogona iz *S. Apollinare Nuovo* i nadbiskupske kapele u Raveni⁵⁷ prikazuju ga naime kao bradatog muškarca odjevenog u klasičnu odjeću, dok je na ranosrednjovjekovnim prikazima Krizogon u pravilu mladić bez brade.⁵⁸ Upravo takav prikaz u zadarskom rukopisu smješta ga u ikonografsku skupinu poznatu iz nekoliko talijanskih primjera koje ga prikazuju kao mučenika i rimskog uglednika u stojećem položaju, odjevenog u rimski *pallium* ili bizantsku hlamidu. Kao što je već spomenuto, oba lika podsjećaju na prikaz sv. Krizogona u kriпти akvilejske katedrale iz prve polovice 11. st. (o. 1030.) gdje je mučenik prikazan kao patricij (nosi identično odijelo kao Kuzma i Damjan s razlikom što su njegove tunika i hlamida zlatne boje – možda, kao što je predložio T. Dale, kao referencija na njegovo ime)⁵⁹ koji drži jednostavan križ u desnoj ruci, a lice mu je oblikovano mladenački.

Drugi ikonografski tip nalazi se na fol. 10v/c gdje je prikazan lik sveca na konju ispod kojeg se, u vlastitom ornamentiranom okviru, propinje zvijer. Konjanik je okrenut udesno i, usprkos oštećenju dade se razaznati da je prikazan kao mladić bez brade s ispruženim kopljem u ruci. Ovaj je prikaz osobito zanimljiv za zadarsku ikonografiju sv. Krizogona jer bi, ovisno o datiranju rukopisa, mogao predstavljati jedan od najstarijih prikaza sv. Krizogona na konju.⁶⁰ Premda većina zadarskih kasnosrednjovjekovnih prikaza sv. Krizogona pripada „konjaničkom

tipu”, koliko sam dosad uspio istražiti, takva se ikonografija ne javlja nigdje na talijanskim prikazima prije 15. st. Tvrdnja je to koju tek treba potvrditi, no ukoliko je točna, u konstelaciji s činjenicom da Krizogon u Bizantu nije bio smatran „vojničkim svecem”⁶¹, vrlo je znakovita. Dok se ranija ikonografija oslanja na najranije ravenske prikaze, obogaćene elementima bizantske ranosrednjovjekovne ikonografije, pretpostavio sam da bi prikaz Krizogona kao konjanika mogao potjecati upravo iz Zadra gdje bi se, prema toj pretpostavci ta „nova ikonografija” pojavila tijekom 12. ili 13. st. pod utjecajem suvremene viteške, odnosno križarske ideologije.⁶² Štoviše, ukoliko se pretpostavka pokaže točnom, bilo bi, kao čimbenike u nastanku takve ikonografije, moguće razmatrati i nešto konkretniji socijalni i politički kontekst zadarske povijesti 12. i 13. st.

Poredbeni materijal I: pasionali iz crkve Sv. Marka u Veneciji

Upozorivši na uočene paleografske osobine pisma, te nekoliko ikonografskih odlika sitnoslika, ovdje ću – imajući na umu oba aspekta – upozoriti na nekoliko rukopisa s kojima bi, po mojem sudu, vrijedilo usporediti *Cod. Filippi*. Nije mi nakana ovdje ulaziti u temeljitiju usporedbu s odabranim rukopisima, no želio bih upozoriti na nekoliko mogućih smjerova istraživanja u kojima bi takva usporedba mogla dati ploda. Mišljenje izneseno na temelju uvida u sam rukopis bilo bi potrebno ispitati ponajprije u svjetlu nekoliko sadržajno srodnih rukopisa iz Venecije i Cividalea, te formalno srodnih liturgijskih rukopisa iz Zadra. Ponajprije, liturgijski kodeksi iz crkve Sv. Marka u Veneciji možda mogu pomoći pri datiranju *Cod. Filippi*.

U sakristiji Sv. Marka sačuvana su četiri srednjovjekovna legendarija/pasionala koji bi po tipu i prema vremenu nastanka mogli odgovarati *Cod. Filippi*.⁶³ Za ovu su raspravu zanimljiva prije svega dva pasionala koji se danas čuvaju u *Biblioteca Marciana* kamo su dospjeli 1748. iz spomenute sakristije.⁶⁴ Prvi među njima, *Cod. Marc. Lat. IX 28* (= 2798) jest „jesenski svezak” (*pars autumnalis*) kalendarskog legendarija/pasionala crkve Sv. Marka koji počinje s *Passio s. Nicomedis*, a završava s *dies praesentationis beate Mariae Virginis*. Datiran je kasnim 12., odnosno 13. st. Preciznije, S. Marcon smatra da su ga sastavila dvojica prepisivača: prvi (kojeg poistovjećuje s „notarom Vivijanom”) krajem 12. st. (kao *ante quem* navodi se 1210.), i drugi (kojeg poistovjećuje s „notarom Bartolomejem”) kojeg s određenom zadržskom datira o. 1230. – 1240.⁶⁵ Rukopis sadrži veći broj različitih hagiografskih legendi (*passiones, vitae, translationes, miracula, homiliae* etc.), a za nas je zanimljiv jer pod imenom *Passio S. Grisogoni* sadrži i odlomak *PA*, točnije *Prolog*

(*BHL* 400) te dio koji se obično naziva pasijom sv. Krizogona (*BHL* 1795), a koji završava s pogubljenjem sv. Krizogona, odnosno, smrću sv. Zoila (fols. 182v/c-185r/a).⁶⁶ Rukopis je prikladan za usporedbu sa zadarskim *Cod. Filippi* iz više razloga. Najprije, sadrži slične vrste tekstova. Drugo, u popisu – (fol. [1]v/d) spominje da se čitanje na blagdan *Sci Grisogoni* nalazi na listu 182, no na kraju popisa drugom je rukom dodano *Sce Anastasiae* [...] *S. Grisogoni* ... 182. čime je naglašeno da se u čitanjima govori i o sv. Anastaziji. Što se tiče ukrasa kojima je urešen taj kodeks, može se zaključiti da imaju malo veze s onima iz *Cod. Filippi*. Nisu im srodni ni po boji ni po uzorcima.⁶⁷

Drugi od dva venecijanska pasionala (*Cod. Marc. Lat. IX 27* (= 2797)) nažalost ne sadrži ni jednu od „zadarskih” legendi. Taj je kodeks, naime, tek ljetni svezak (*pars aestiva*) pasionala koji počinje s blagdanom sv. Petra i Pavla (29.06.), a završava s blagdanom sv. Tome Apostola. No, pretpostavljajući da bi, prema dosadašnjem datiranju, taj rukopis mogao odgovarati *Cod. Filippi* s obzirom na vrijeme nastanka, čini mi se uputnim usporediti ih. Naime, prema mišljenju S. Marcon, *Cod. Marc. Lat. IX 27*, prepisala su najmanje četvorica pisara između kraja 12. i 15. st.: fols. 77–146 (*SS. Petri et Pauli*, 29.6. – *Exalt. crucis*, 14.09.) autor bi bio notar Vivijan (prije 1210.); fols. 147–150 sastavilo je više različitih pisara (13 – 14. st.); i konačno ispisivanje teksta na fols. 151–224 bilo bi djelo kanonika Viktorina, suradnika Brešanina Giovanni Vitalija (15. st.).⁶⁸ Na temelju usporedbe s razmotrenim venecijanskim rukopisima, *Cod. Filippi* doima se osjetno mlađim od prvog rukopisa (*Cod. Marc. Lat. IX 28*) datiranog 12. st., no bez sumnje stariji je od posljednjeg dijela drugog rukopisa (*Cod. Marc. Lat. IX 27*) koji je datiran 15. st. U formalnom smislu *Cod. Filippi* čini se najbližnji središnjem dijelu tog rukopisa – onome datiranom na sam kraj 13. ili početak 14. st. U venecijanskim arhivima čuva se još čitav niz liturgijskih rukopisa⁶⁹ koji bi mogli poslužiti u okvirnom datiranju *Cod. Filippi*, no takav pothvat – prvenstveno iz tehničkih razloga zasad izlazi iz okvira ove studije.

Poredbeni materijal II: Antifonari iz zadarskog samostana sv. Frane

Pet, prema paleografskim odlikama srodnih zadarskih Antifonara (C, E, F, G, H) datirani su u kasno 13. st., odnosno pretposljednje desetljeće 13. st.⁷⁰ Iako su izradu minijatura, odnosno prijepis teksta tih knjiga stariji autori pripisivali „Bolonjskoj školi”⁷¹, smještajući ih u „srednje razdoblje”, L. Mirković to je mišljenje odbacio i uvjerljivo pokazao da je majstor koji ih je izradio bio s područja Venecije, ili iz Padove.⁷² Glavni argument bio mu je snažan „bizantinizam” u slikovnom izričaju

vrlo karakterističan za venecijansko područje u 13. st.⁷³ Prema najnovijim istraživanjima, Antifonare je moguće datirati u vrijeme nakon posvećenja zadarske crkve Sv. Frane (1282.), odnosno nakon 1292. godine kad je ustanovljen blagdan sv. Klare koji spominje svezak E.⁷⁴ U svakom slučaju – majstori koji su ih izradili pripadali su u stilskom smislu tzv. venecijanskom krugu kasnog 13. st. Do danas nije utvrđeno jesu li Antifonari možda bili napisani/oslikani u Zadru.⁷⁵

Poveznice ukrasa iz *Cod. Filippi* sa sitnoslikama pripisanim majstorima „venecijanskog kruga” osobito su očite u odabiru boja, oblikovanju lica svetaca, ukrasnim motivima (dekoracije u obliku mladica loze i trifolija), te konzervativnoj „bizantskoj” ikonografiji. Iako je za takve zaključke vjerojatno još prerano, moguće je u obliku pretpostavke, na temelju uočenih dodirnih točaka i oslonivši se na mišljenje S. Marcon, ustvrditi da se radi „o izuzetnom majstoru odnosno radionici”⁷⁶ koja je mogla djelovati u Zadru krajem 13. st.

Starost i podrijetlo: zaključak

Na temelju sadržaja rukopisa, paleografskih odlika pisma, osobina sačuvanih sitnoslika te usporedbe sa srodnim suvremenim liturgijskim rukopisima, čini mi se prihvatljivim zaključiti da je *Cod. Filippi* mogao nastati u Zadru, i to najranije u drugoj polovici, odnosno krajem 13. st. Konačno, na temelju razlika uočenih između *Kolofona* koji je pouzdano datiran 1498. i ostatka Zoilova „prijepisa” – okvirno bi ga bilo moguće datirati između vrlo kasnog 13. i kasnog 14., pa možda i samog početka 15. st. Pokušaj ranije datacije čini mi se teško održivim, iako bi neke od osobina pisma – pogotovo kad se ne bi radilo o zadarskom rukopisu – možda dopuštale i takvu mogućnost. Što se tiče kasnijeg datiranja, ne vidim razloga sumnjati u Zoilovu izjavu da je rukopis bio „od starosti uništen i potpuno izlizan” (*vetustate deleta et totaliter cassa*), a „slovâ potpuno izbrisana” (*litterae omnino deletae*) što ide u prilog pretpostavci da je 1498. rukopis već morao biti prilično star. Iako će takvo mišljenje vjerojatno biti moguće nadopuniti (pa čak i opovrgnuti), za to će biti potrebna temeljitija paleografska i povijesno-umjetnička raščlamba te usporedba sa suvremenim zadarskim i drugim srodnim liturgijskim rukopisima. Konačno, da bi se presjekao gordijski čvor koji u skladu s kompetencijom pojedinih humanističkih disciplina pokušavamo razmrsiti, u daljem istraživanju podrijetla *Cod. Filippi* vrijedilo bi iskušati i mogućnosti koje pružaju metode određivanja starosti materijala. Dosad izrečeni sud o starosti *Cod. Filippi* donesen je prvenstveno na temelju vanjskih karakteristika rukopisa, no valjalo bi potanko proučiti i njegov sadržaj. Unutar-

nja raščlamba sadržaja, odnosno oblika sačuvanih legendi doprinijet će odgonetavanju zagonetke njihova podrijetla, te ću ovdje, u skladu sa zacrtanom strukturom rada, na idućim stranicama pozornost posvetiti isključivo tekstu PA (fols. 9v/c – 21r/a).

2. Zadarska redakcija PA: tekstualne veze i podrijetlo

Kao što je već uočila I. Petrović, zadarsku je PA sačuvanu u *Cod. Filippi* moguće dovesti u vezu sa „skraćenom” verzijom pasije kakva je poznata iz kolekcije *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum* Bonina Mombricija (1424. – 1500.) izdane u Milanu o. 1480.⁷⁷ Nažalost, s obzirom na to da Mombritius nije naveo rukopise na temelju kojih je priredio svoje izdanje pasije, ono ipak ne može poslužiti za preciznije određivanje veza između zadarskog i drugih rukopisa. No, kao polazište takvome nastojanju od ogromne je koristi studija P. Moretti koja je za potrebe priređivanja kritičkog izdanja PA proučila vrlo velik broj rukopisa na temelju kojih je rekonstruirala odnose među glavnim rukopisnim obiteljima i redakcijama legende.⁷⁸ Kriterij autoriteta odabira (37 najstarijih rukopisa iz razdoblja između 8. i 11. st.)⁷⁹ kao i temeljni predmet njene pažnje („povijest recepcije teksta”)⁸⁰ čine studije P. Moretti o PA neizostavnim pomagalicama u smještaju *Cod. Filippi* među poznate skupine rukopisa. U pokušaju smještaja *Cod. Filippi* u mrežu sačuvanih rukopisa, a zadarsku PA u neku od poznatih tekstualnih obitelji, oslonit ću se na tri ključna čimbenika: oblik pasije, tekstualne (jezično-stilske) srodnosti te povijesno-zemljopisne okolnosti. Zbog velikog mnoštva rukopisa – što je osobito pogubno za pokušaj rješavanja prva dva problema – svaki ovdje iznesen zaključak mora se zasad smatrati tek pretpostavkom.

2.1. Oblik zadarske redakcije PA

Uočivši „necjelovitost” zadarske pasije, već je I. Petrović postavila pitanje: „Je li zadarski skriptor prepisao i posljednje dvije legende [opise mučeništva Teodote i Anastazije, op.a.], pa su se one izgubile, ili on uopće nije prepisivao drugi dio ciklusa?” Smatrajući to pitanje „najvećom zagonetkom ovoga dosta zagonetna rukopisa”⁸¹, autorica je, ne nalazeći rješenja, ipak zaključila da drugi dio ciklusa nikad nije bio prepisan.⁸² Naime, pasija Agape, Hionije i Irene (*BHL* 118) završava u prvome stupcu *recto* posljednjega sačuvanog folija 21r/a (LV). Prema velikom broju sačuvanih rukopisa PA bilo bi za očekivati nastavak „proširene verzije” legende, tj. početak pasije sv. Teodote (*BHL* 8093), no u zadarskom rukopisu tekst pasije ne nastavlja se ni u idućem stupcu istog folija, a ni na

idućoj stranici. Štoviše, desna polovica lista, koja je očito bila prazna, izrezana je, a u desnom stupcu stranice (fol. 21v/d ili LV) stoji Indeks.

Čini se da *Cod. Filippi* nije sadržavao ostatak pasije, barem ne kao dio cjeline s pasijama sv. Krizogona i triju solunskih sestara.⁸³ Stoga, pitanje završetka legende jest zanimljivo, no, mislim, ne i pretjerano zagonetno. Naime, kao što je primijetila I. Petrović „u zapadnoeuropskim tekstovima, pa i u talijanskoj hagiografskoj tradiciji [nalaze se] kraće i dulje verzije ciklusa, odnosno tekstovi s pojedinim legendama, ili sa svim legendama ciklusa.”⁸⁴ Ovo opažanje obilato su potvrdila i istraživanja P. Moretti koja je u nekoliko skupina rukopisa uočila upravo traženi, skraćeni oblik pasije označivši ga kao *Pab*.⁸⁵ Načelno, dakle, nije osobito neobično da su autori ili prepisivači, pozamašnu rimsku legendu, prema potrebama vlastitog kalendara ili zahtjevima mjesne liturgije, rastavljali na „sastavne” dijelove koje danas – prvenstveno prema klasifikaciji *BHL* – nazivamo zasebnim pasijama. Štoviše više sačuvanih rukopisa koji sadrže oblik pasije identičan zadarskome, jasno potvrđuju da je *PA* i drugdje bila „rastavljana” na isti način. To bi opažanje upućivalo i u smjeru mogućih predložaka, no, s obzirom na to da nije poznato je li *Cod. Filippi*, u danas izgubljenom ostatku rukopisa, sadržavao i preostale dijelove zajedničke *PA*, na gore postavljena pitanja vrlo je teško odgovoriti.⁸⁶ Stoga je za određivanje podrijetla zadarske *PA* od presudne važnosti uočiti jezično-tekstualne srodnosti.

2.2. Jezična srodnost zadarske *PA* s poznatim redakcijama

*U koju rukopisnu obitelj spada zadarska *PA*?*

Kao što je već spomenuto, gotovo nepregledno mnoštvo srednjovjekovnih rukopisa *PA* iz tehničkih razloga ne dopuštaju da ih se sve razmotri. Međutim, smatrajući reprezentativnim uzorak rukopisa na temelju kojeg je P. Moretti (re)konstruirala veze između obitelji rukopisa, u daljem ću se izlaganju uvelike osloniti na njezina opažanja. Naime, na temelju dosad uočenih *variae lectiones*, čini se da je zadarska varijanta *PA* u jezično-tekstualnom smislu osobito srodna redakcijama teksta sačuvanim u skupini rukopisa koju je P. Moretti označila kao γ .⁸⁷ To je opažanje od velike važnosti za dalje istraživanje jer znatno smanjuje područje na kojem valja tražiti „najbližu rodbinu” zadarske *PA*. Naime, daljim uvidom u postojeće rukopise iz te skupine postalo je očito da *Cod. Filippi* sadrži redakciju *PA* najbližnju *versio Civaldalisensis* sačuvanu u dva rukopisa s akvilejskog područja. Preciznije, radi se o redakciji teksta sačuvanog „iz razdoblja

prije redigiranja skraćene čedadске verzije”⁸⁸ Ukratko, moguće je utvrditi da *PA* sačuvana u *Cod. Filippi* pripada u rukopisnu skupinu γ , a поближе je srodna rukopisima iz podskupina σ_1 , odnosno σ_2 .⁸⁹

Izneseni se zaključak može oslikati čitavim nizom *variae lectiones* znakovitih za smještanje *Cod. Filippi* unutar predložene *stemma*. Ponajprije, radi smještanja unutar skupine γ , važno je da zadarska *PA* „ne dijeli pogreške karakteristične za predstavnike podskupine π_1 .”⁹⁰ S druge strane, osobito su uočljive pogreške karakteristične za rukopise iz podskupina σ_1 i σ_2 .⁹¹ Nadalje, uspoređujući zadarski rukopis s rukopisima iz tih podskupina, uočljivo je nešto manje sličnosti sa σ_1 ,⁹² no vrlo velik broj zajedničkih pogrešaka i *lectiones* vezuje *Cod. Filippi* s rukopisima iz podskupine σ_2 . Radi se, naime, o dvije različite varijante iste legende sačuvane u rukopisu XXII koji se danas čuva u *Museo Archeologico Nazionale* u Cividaleu. Iako će temeljitijim istraživanjem biti uočeno znatno više primjera, ovdje ću ih navesti tek nekoliko: 8.1 *Tunc Diocl... cum...*; a 8.1 *in aquilegensis civitate*; znakovita je sličnost u 8.10 - //decore//ris, što jako podsjeća na *condecoraberis* iz Ci_2 ; također i 8.8 *precepit*; u 9.4 nema *ad grumitelam* već nešto slično *ad// litor//* – mjesto je očito bilo problematično; u 8.14 stoji *potestate – promissa* (prva ruka?) što je druga ruka (?) ispravila u *potestatem – promissam*; u 9.6 piše *apparuisse* (različito od *Civaldalisensis*); u 9.9 stoji *iubeat* baš kao *Civaldalisensis*; u 9.10 poredak riječi je *fam. suae An. solacium*, baš kao u Ci_2 ; u 9.14-15 stoji *laetatae sunt in Christo*; u 9.17-18 čita se *habebantur in vinculis*; u 9.20 stoji *a Zoilo presbitero iam supradicto*. itd.

Dakle, na temelju dosad uočenih podudarnosti moguće je zadarsku verziju *PA* dovesti u vezu s dva rukopisa iz Cividalea, odnosno s dvjema verzijama pasije nastalim prije sastavljanja mlađe *versio breviata* sačuvane u rukopisu iz 15. st.⁹³ Ukoliko je moguće potvrditi da je tekst *PA* sačuvan u *Cod. Filippi* prepisan na temelju predložka Ci_2 datiranog 12. st., time bi bio uspostavljen i najraniji *terminus post quem* za nastanak zadarske *PA*. Naime, Ci_2 je sastavljen prema starijem akvilejskom rukopisu iz 10. st. sačuvanom u istome kodeksu, a kojeg je P. Moretti označila kao Ci_1 . No, pri sastavljanju Ci_2 , autor je očito pred sobom imao još neki rukopis. Dakle, budući da se, kako se zasad čini, *Cod. Filippi* oslanja na Ci_2 , a ne dijeli toliko sličnosti s njegovim predloškom Ci_1 , čini se uvjerljivim uspostaviti vezu ponajprije između *Cod. Filippi* i Ci_2 . Istraživanje u tome smjeru svakako bi valjalo produbiti, prvenstveno temeljitijim istraživanjem čedadskih rukopisa, no, zasad, je u kontekstu istraživanja rukopisne tradicije najranije zadarske hagiografije dovoljno potvrditi uočeno.

Zadarska *PA* tekstualno je srodna redakciji sačuvanoj u čedadskom rukopisu iz 12. st. Pretpostavivši da je *Cod.*

Filippi nastao tijekom ili krajem 13. st., moguće je zaključiti da je u njemu sačuvana zadarska *PA* oblikovana između druge četvrtine 12. i kraja 13. st. Naime, *Cod. Filippi* ne donosi doslovan prijepis *PA*, te je sasvim moguće da je pri njenom sastavljanju zadarski skriptor pred sobom imao još neku verziju legende.⁹⁴ Zasad, dakako, nije moguće sa sigurnošću utvrditi je li kao predložak koristio možda upravo čedadski kodeks, ili je neki drugi, njemu srodan rukopis. Konačno, u sadržajnom je smislu zanimljivo da najstariji „akvilejski” rukopis ne potvrđuje postojanje kulta sv. Anastazije na tom području. Naime, *PA* je prisutna u dva najstarija čedadski rukopisa isključivo kroz ulomak o Krizogonu, odnosno o tri solunske sestre.⁹⁵

Povodom uočavanja „akvilejske veze”, želio bih konačno podsjetiti i na svoj raniji prijedlog o montekasinskom podrijetlu legende, te otkloniti moguće nesporedbe koje bi ta pogrešna pretpostavka mogla izazvati. Naime, u svojem ranijem radu predložio sam povezivanje zadarske redakcije *PA* s montekasinskim rukopisom iz 11. st.⁹⁶, no tada mi *Cod. Filippi* još nije bio dostupan, te sam pretpostavku o montekasinskom podrijetlu zadarske *PA* utemeljio na poredbi zadarskog *MS Grisogono* (DAZd, Misc., vol. 9, III, 2.) i montekasinskog *Cod. Lat. 139 (83)*.⁹⁷ Radi se o grešci zbog neiskustva. Naime, dovodeći prije petnaestak godina ta dva rukopisa u vezu, nisam imao ni približnu predodžbu o ukupnom broju sačuvanih rukopisa *PA*, a povrhu toga, moja je tadašnja pretpostavka počivala na podudarnostima uočenim tek u dijelu konzultiranog teksta (uglavnom *Prologa*). Sasvim je očito da, iako u zadarskom rukopisu nedostaje nekoliko listova te čitav tekst pasije nije ni moguće usporediti, cjelokupna struktura „zadarske” *PA* nije identična „montekasinskoj”. Ukratko, držim da je moja pretpostavka bila potpuno pogrešna. Jedino što je u tadašnjem razmišljanju bilo ispravno, bilo je općenito smještanje „zadarske” legende u skupinu latinskih legendi nastalih na temelju kasnoantičke rimske pasije (*BHL* 401).

2.3. Povijesno-zemljopisne okolnosti: veza s rukopisima iz Cividalea

Akvilejska veza?

Uočiti jezične veze zadarske *PA* s potencijalno srodnim tekstom sačuvanim u čedadskim rukopisima bilo je moguće ponajprije zahvaljujući trudu P. Moretti. Uočavanjem tih veza potvrđena su i ranija nagađanja o podrijetlu zadarske pasije na akvilejskom području. No, ovdje je potrebno još jednom naglasiti da je *PA*, u svom integralnom obliku, na akvilejskom području „rimski uvoz”, te da, stoga, na temelju uočenih veza, ne bi trebalo

prenagliti sa zaključcima o ranijim akvilejsko-zadarskim hagiografskim vezama – barem ne na temelju sačuvanih rukopisa. Vraćajući se time „akvilejskim rukopisima”, podsjećam na to da je P. Moretti za potrebe svoje raščlambe proučila tri od ukupno četiri poznata srednjovjekovna rukopisa koji sadrže *PA*. Dakle, za pokušaj određivanja podrijetla zadarske *PA* osobito su značajni akvilejsko-čedadski liturgijski rukopisi koji se čuvaju u *Nacionalnom arheološkom muzeju* u Cividaleu.

Najstariji je među njima rukopis Ci_1 koji je nastao u kasnom 9. ili ranom 10. st.⁹⁸ Prijepisi te najstarije sačuvane akvilejske verzije pasije nalaze se u rukopisima Ci_2 iz druge četvrtine 12. st.⁹⁹ i Ci_3^* iz 13. st.¹⁰⁰ Ti rukopisi, međutim, ne sadrže tek doslovne prijepise; kao što je već spomenuto, prepisivač Ci_2 imao je pred sobom, uz Ci_1 kao direktan predložak, još neki rukopis na temelju kojeg je ispravio mnoge pogreške iz Ci_1 .¹⁰¹ Treći rukopis (Ci_3), koji prema mišljenju stručnjaka potječe iz katedrale u Akvileji,¹⁰² također bi se mogao pokazati relevantnim za usporedbu s *Cod. Filippi*. Ci_3 nije sasvim jednostavno uklopiti u postojeću shemu rukopisa, no buduće istraživanje pokazat će na koji bi način redakcija *PA* sačuvana u tome kodeksu mogla doprinijeti istraživanju podrijetla zadarske redakcije. Konačno, najmlađi od četiri čedadski kodeksa koji sadrži *PA*, potječe iz 15. st. (datiran je o. 1440.)¹⁰³ te, s obzirom na predloženo datiranje *Cod. Filippi*, nije relevantan za dalje proučavanje zadarskog rukopisa.

U iščekivanju povijesnog konteksta

Logičan i očekivani nastavak ovdje uočenih veza bio bi, uz temeljito istraživanje sadržaja i karakteristika rukopisa iz Cividalea, pokušaj da se uočene tekstualne veze smjeste u određeni povijesni i društveni kontekst. Usprkos opravdanosti takvog očekivanja, to istraživanje, ponajprije iz praktičnih razloga, još nije provedeno. Umjesto toga, za kraj ovog odlomka upozorit ću tek na nešto podataka o rukopisima, prvenstveno kao poticaj, odnosno prvi korak u istraživanju kojem će cilj zaista biti uočene tekstualne veze smjestiti u kontekst mogućih crkvenih, odnosno samostanskih veza između Zadra i Cividalea tijekom 13. st. Ponajprije, još jednom upozoravam na činjenicu da uočavanjem srodnosti između teksta *PA* sačuvanog u zadarskom i čedadskom rukopisu još nije dokazana pretpostavka da je čedadski rukopis poslužio zadarskome kao (jedini) predložak. Kao što je uočeno, određene naznake daju naslutiti da je zadarski prepisivač pred sobom mogao imati i rukopis srodan čedadskom Ci_1 , no da je uz njega, čini se, mogao imati i neki „cjelovitiji” tekst pasije. Ovo opažanje, koje tek treba biti potvrđeno ili opovrgnuto, otvara mogućnost da je

PA u *Cod. Filippi* prepisana iz nepoznatog prijepisa Ci_1 . Znajući da je potonji nastao o. 1125. – 1150., idućih bi stoljeće i pol predstavljalo vremenski okvir u kojem je „most” između Ci_2 i *Cod. Filippi* mogao nastati.

Konačno, vraćajući se „akvilejskim rukopisima”, valja naglasiti da se u slučaju prva dva rukopisa radi o rukopisima iz knjižnice Čedadskog kaptola (*Biblioteca del Capitolo di Cividale*).¹⁰⁴ Jedna od velikih vrijednosti u toj knjižnici sačuvanog korpusa liturgijskih rukopisa jest u tome što su sačuvani *in loco*, tj. u instituciji u kojoj su bili velikim dijelom prepisivani, ali i, što je možda još

i važnije, korišteni.¹⁰⁵ Štoviše, sačuvani se rukopisi podudaraju s popisom iz 1433. koji navodi 14 liturgijskih kodeksa među kojima se mogu prepoznati i dva za nas relevantna.¹⁰⁶ Današnji kodeks XXII čiji je prvi dio Ci_2 tj. fols. 2-51. datiran drugom četvrtinom 12. st., spada u grupu od nekoliko liturgijskih rukopisa čiji se nastanak povezuje s patrijarhom Pelegrinom I. 1130. – 1161.¹⁰⁷ Govoreći konkretnije o tradiciji same *PA* sačuvane u tom kodeksu, njegov predložak, Ci_1 potječe s početka 10. st. i to je najdalje što je zasad, na temelju istraživanja rukopisa, moguće ući u prošlost te tradicije.¹⁰⁸

Bilješke

* Zahvaljujem gospođi Flori Turner Vučetić na osobnim priopćenjima vezanim uz okolnosti otkrića *Cod. Filippi* te na dokumentaciji koju mi je ljubazno ustupila. Zahvaljujem također i kolegama koji su svojim opažanjima umnogome usmjerili tijek mogeg istraživanja: dr. Anna Somfai, dr. László Veszprémy i dr. Béla Zsolt Szakács. Osobitu zahvalnost dugujem dr. Pauli F. Moretti i dr. Susy Marcon koje su mi, svaka na svoj način, bile od velike pomoći pri snalaženju u mnoštvu (potencijalno) relevantnih rukopisa.

² IVANKA PETROVIĆ, Latinska i glagoljska tradicija sv. Krizogona (Krševana) i sv. Anastazije u hrvatskoj hagiografiji srednjeg vijeka. Ponovnootkriveni zadarski latinski rukopis iz 12./13. st. (*Cod. Lat. Iaderensis Filippi*), *Slovo* 56-57 (2006-2007.), 451-475, 465.

³ IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 459.

⁴ Usp. FLORA TURNER VUČETIĆ, Ne smijemo odustati od Seusova blaga (intervju), *Vijenac*, 343 (26. travnja 2007.), 3-4; IVICA NEVEŠČANIN, London calling, *Zlato i srebro – Gold and silver*, 1/1 (2008.), 29-39.

⁵ PATRICK J. GEARY, Saints, Scholars and Society: The Elusive Goal, u: *Saints: Studies in Hagiography* (ur. Sandro Sticca) Binghamton, NY, 1996., 1-22, 11-16.

⁶ *Passio Anastasiae* u svojem je integralnom obliku sastavljena od četiri kraće pasije te spada među najduže „epske” kasnoantičke pasije nastale u Rimu između kasnog 4. i ranog 6. st. Ta pasija ili, bolje rečeno, „hagiografski ciklus”, u recentnoj je hagiografskoj literaturi, prema bolandističkoj tipologiji razrađenoj u sklopu niza *Bibliotheca hagiographica latina*, opisana kao BHL 400-1795-118-8093-401 (usp. *Bibliotheca Hagiographica Latina*,

Subsidia Hagiographica 6 (ur. Henryk Fros), Bruxelles, 1898.-1899.); *Bibliotheca Hagiographica Latina. Novum Supplementum*, *Subsidia Hagiographica* 70, Bruxelles, 1986.)

⁷ Da je rukopis bio u samostanu sredinom 17. st., potvrđuje Ponte u svojoj *Povijesti* kad piše da se pripovijest o otkriću „čita na pergameni kod monaha toga samostana” (*in membrana legitur apud monachos eiusdem monasterii*). VALERIUS PONTE, *Historia ecclesiae Iadrensis*, u: *Rivista Dalmatica*, IV, II (1908.), 224. Preciznije od Pontea, nazočnost kodeksa u samostanu potvrđuje činjenica da je Jeronim Grizogon iz njega 1658. prepisao tekst *PA*. Vidi: DAZd, *Miscellanea*, vol. 9, III, Poz. br. 2; fol. 81r. Vjerojatno ga je poznavao i Farlati koji spominje „stariji prijenos” sv. Krizogona „iz knjiga samostana sv. Krševana jako oštećenih starošću” (*ex tabulis cenobii S. Chrysogoni nimia vetustate attritis*). Usp. DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, sv. 5, Venezia, 1775., 44.

⁸ Čini se da ga Brunelli 1891. kad je objavio prvi članak o kultu sv. Krizogona još nije poznavao. Usp. VITALIANO BRUNELLI, S. Grisogono. La leggenda del Santo e la prima sua chiesa, *Il Dalmata*, 56-57 (1891.).

⁹ VICO DE GOBBIS, *Lettera* (pismo je nađeno uz kodeks i danas se čuva u arhivu samostana Sv. Marije).

¹⁰ IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 459., bilj. 10.

¹¹ FLORA TURNER VUČETIĆ (bilj. 3), 3-4.

¹² VALERIUS PONTE (bilj. 5), 224.; DANIELE FARLATI (bilj. 5), 44.

¹³ VITALIANO BRUNELLI, *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al MDCCCXV compilata sulle fonti*, sv. 1, Venezia, 1913., 168-169.

- ¹⁴ ĆIRIL M. IVEKOVIĆ, *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru. Hrvatska zadužbina iz X. Stoljeća, Djela JAZU*, sv. 30, Zagreb, 1931., 13. Da je rkp. pomno pregledao, svjedoči to što je iz kodeksa prepisao jednu od legendi (usp. ĆIRIL M. IVEKOVIĆ (bilj. 12), 48-51).
- ¹⁵ IVANKA PETROVIĆ, L'hagiographie, latine et vernaculaire de l'espace croate, des origines à 1350, u: *Hagiographies IV* (ur. Guy Philippart), Turnhout, 2006., 183-272, 206-208.; IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 459 – 460.
- ¹⁶ IVICA NEVEŠČANIN (bilj. 3), 29-39.
- ¹⁷ *Narratio Inventionis corporis S. Chrysogoni Martiris*// [...] *anno, sine nomine Episcopo sub quo inventum*// [...] *Principis, imperatoris vel magis(?)* // [...] *nec (?) personarum aut locorum sine anno, mense // Inventione, loca et que confirmant publicis at(que)? Privatis // Documentis de rebus sacrensibus?*// **D** [upisano preko izbrisano slova E] // **Capsula**. [V izbrisano]ii.// *Prima Pars? magis authentica // No j*
- ¹⁸ Cf. DUBRAVKA KOLIĆ, *Inventar obiteljskog fonda Filippi (DAZD 355)* (rukopis), Zadar, 2007.
- ¹⁹ IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 460.
- ²⁰ Od izgubljenog je lista sačuvan sitni okrajak s ostatkom jednog slova (vjerojatno *n* od *Numquid*, usp. PA 17,15)
- ²¹ THOMAS E. A. DALE, *Relics, Prayer and Politics in Medieval Venetia: Romanesque Painting in the Crypt of Aquileia Cathedral*, Princeton, 1997., 92., fig. 46.
- ²² Usp. PA 5,3-21.
- ²³ Usp. PA 8,1. *Tunc Dioclitianus Aquileiae partibus positus*.
- ²⁴ Hercigonja, oslanjajući se na Brunellija, pogrešno navodi da se u rukopisu nalazi i pasija sv. Anastazije, „iza koje slijedi legenda o iznašašću i prijenosu moći sv. Krševana u Zadar” EDUARD HERCIGONJA, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb, 1994., 134. (usp. VITALIANO BRUNELLI (bilj. 11), 169, bilj. 5). IVICA NEVEŠČANIN (bilj. 3), „London calling”, 35-36. vjerojatno je, oslanjajući se na Hercigonju, naveo da kodeks sadrži pasiju sv. Anastazije „iza čije pasije slijedi legenda o prijenosu moći” sv. Krizogona, te da sadrži legendu o prijenosu sv. Anastazije u Zadar što također nije točno.
- ²⁵ IVANKA PETROVIĆ (bilj. 1), 464. Ukoliko sačuvani sadržaj nije sastavljen nakon gubitka prvih dvadesetak listova (sadržaj u drugom stupcu, naime, počinje s, čini se, 17. listom (xvij)), ta se pretpostavka (iako izrečno u znaku mogućnosti) može smatrati uvjerljivom.
- ²⁶ Je li posljednji list izdvojenog dijela kodeksa bio u tako lošem stanju da ga je netko, u nekom trenutku, želio „spasiti” odrezavši oštećeni dio? Ili je odsječeni dio možda sadržavao nešto što je netko iz nepoznatog razloga želio ukloniti? Na ta pitanja, dakako, nije moguće odgovoriti. Također ni intrigantna pitanja koje postavlja IVANKA PETROVIĆ (bilj. 1), 464.: „A što se dogodilo s cijelim velikim *Pasionalom*, kojemu bi, prema nepotpuno sačuvanom indeksu, pripadao sačuvani fragment rukopisa? I kako to da se iz toga opsežnoga *Pasionalna* sačuvao samo dio s legendama koje se odnose na hagiografiju „zadarskih svetaca”, odnosno zadarskih patrona?”
- ²⁷ VITALIANO BRUNELLI (bilj. 11), *Storia*, 169.
- ²⁸ IVANKA PETROVIĆ (bilj. 13), „L'hagiographie”, 206.; IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 460 ff.
- ²⁹ Uloga (sekundarna?) kodeksa kao lekcionara posvjedočena je sitnim rubnim bilješama: *finis* (XLIXr/b), *finis lectionum* (Lv/c) i sl.
- ³⁰ GUY PHILIPPART, *Les legendiers latins et autres manuscrits hagiographiques* (Typologie des sources du Moyen Age occidental 24-25), Turnhout, 1977., 24.
- ³¹ GUY PHILIPPART (bilj. 28), 24-25. Najstariji legendariji, u širokom i neodređenom značenju knjiga koje sadrže svetačke životopise, često su bili namijenjeni čitanju u refektoriju ili pak osobnom razmatranju. ERIC PALAZZO, *A History of Liturgical Books: From the Beginning to the Thirteenth Century*, Collegeville, 1998., 157.
- ³² ERIC PALAZZO (bilj. 29), 157, n.173. Npr. prema popisu liturgijskih knjiga u sakristiji sv. Marka iz 1463. rukopisi, prema sadržaju vrlo srodni *Cod. Filippi*, opisani su kao *libri tam omeliarium quam passionum*, odnosno, *omeliario comun e tre lezendarii de sancti* prema popisu iz 1527. SUSY MARCON, *I codici della liturgia di San Marco*, u: *Musica e liturgia a San Marco: testi e melodie per la liturgia delle ore dal XII al XVII secolo, vol. 1: Descrizione delle fonti*, (ur. Giulio Cattin), Venezia, 1990., 195-196.
- ³³ Slabost je pojma *legendarij* njegova neodređenost, i širina, a pojma *pasional* donekle preuzak opseg značenja. *Pasional* (*passionale*, *passionarium* etc.) tehnički bi trebao sadržavati mučeničke pasije, no očito je ime bilo upotrebljavano i za knjige koje su sadržavale različita hagiografska čitanja.
- ³⁴ Naime, oficij (*officium*) ili služba časova podrazumijeva tri osnovne kategorija liturgijskih knjiga vezane uz tri osnovna elementa liturgije. Psaltir, antifonarij i himnal sadrže u najširem značenju pjesme (*cantus*), kolektar sadrži molitve (*orationes*, *collecta*), a lekcionar sadrži čitanja (*lectiones*) (Usp. ERIC PALAZZO (bilj. 29), 129-167). Prema toj bi podjeli *Cod. Filippi*, ukoliko je liturgijska knjiga, spadao u kategoriju *lekcionara*. Lekcionari se kao liturgijske knjige javljaju otprilike u 10. st., no postupno nestaju već nakon 12. st. kad ih počinju zamjenjivati brevijari. Vidi: ERIC PALAZZO (bilj. 29), 159.
- ³⁵ Fol. 9r/b (XLII). *Ego Zoylus Joannis, monachus cenobii gloriosi martyris Chrysogoni, motus devotione hanc sui corporis translationem, vetustate deletam et totaliter cassam, illuminavi, litteras omnino deletas iterum ceu e novo rescripsi manu propria anno salutis MCCCCLXXXVIII*.
- ³⁶ VITALIANO BRUNELLI (bilj. 11), *Storia*, 169.
- ³⁷ ĆIRIL M. IVEKOVIĆ (bilj. 12) 13.
- ³⁸ Vrlo vjerojatno radi se o Natalu (Lino) Filippiju (Zadar, 1895. – Venecija 1959.), prirodoslovcu, nastavniku i gradskom vijećniku koji je 1943. emigrirao u Italiju.
- ³⁹ VICO DE GOBBIS (bilj. 7), „Può darsi [...] che si tratti di un documento anteriore al 1200.”
- ⁴⁰ RADOSLAV KATIČIĆ, Zadrani i Mirmidonci oko moći Sv. Krševana, u: *Uz početke hrvatskih početaka*, Split, 1993., 191-201, 191.; MLADEN ANČIĆ, *Translatio beati Grisogoni martyris* kao povijesno vrelo, *Starohrvatska prosvjeta*, 25 (1998.), 127-138, 127.
- ⁴¹ IVANKA PETROVIĆ (bilj. 13), 206., IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 459.
- ⁴² IVICA NEVEŠČANIN (bilj. 3), 37.
- ⁴³ Podsjećam na to da se, osim V. Brunellija i I. Petrović – koji su rukopis pregledali, nitko nije temeljitije bavio tim problemom, te

- stoga dosad izrečena opažanja o Zoilovu kolofonu, iako možda i točna, nemaju težine. Usp. npr. EDUARD HERCIGONJA (bilj. 22), 135. „[Zoilu] piše da je obnovio rukopis, vraćajući mu svježinu boje što se – zbog očito česte uporabe – tijekom vremena izbrisala i izbljedila.”
- ⁴⁴ VITALIANO BRUNELLI (bilj. 11), 169. „Zoilu di Giovanni, nell' anno 1498, non scrisse già di nuovo ili codice, ma lo restaurò, ridonandogli la vivezza dei colori, che il tempo aveva cancellati.”
- ⁴⁵ HANS FOLNESICS, *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig, 1917., 3-14., o tome vidi i: JOSIP KOLANOVIĆ, Liturgijski kodeksi svetokrševanskog opata Deodata Venijera, *RIZD* 29-30, (1983.), 57-84.
- ⁴⁶ Kolofon, iako oponaša pismo glavnine teksta, odskače, ne samo vjerojatno namjernom veličinom slova, već pokazuje znatno manju uravnoteženost od glavnine teksta.
- ⁴⁷ IVICA NEVEŠČANIN (bilj.3), „London calling”, 35.
- ⁴⁸ Radi se o lijepom primjeru knjižne gotice (*libraria*) – koju bi, da se radi o značajnijim talijanskim središtima pismenosti, mogli datirati čak u 12. ili 13. st., no s obzirom na to da se radi o Zadru, nešto je teže sa sigurnošću odrediti moguće vrijeme nastanka. Usp. VIKTOR NOVAK, *Latinska paleografija*, Beograd, 1952., 1980.
- ⁴⁹ Vidi gore o odnosu očuvanih i oštećenih stranica.
- ⁵⁰ Osim na jednom mjestu: *custodiaß* na fol. 10v/d
- ⁵¹ Iako ne potpuno dosljedno, vidi: *beata* na fol. 13r/b, 6r.
- ⁵² Što se tiče imena sv. Krizogona, znakovito je da je sastavljač kolofona na fol. 9r/b (za koji je poznato da je sastavljen na kraju 15. st.), njegovo ime napisao kao *Chrysogoni* za razliku od ostatka rukopisa gdje se njegovo ime dosljedno piše kao *Grisogonus*.
- ⁵³ Zanimljivo je da se oblik *Herena* javlja isključivo i dosljedno između 15 i 18 glave, *Hyrenes* u 8 i 9., *Yrenes* i *Irene* u 10. (fol. 16r/a (PA 10.1), te konačno, *Iyrenes* u 12.
- ⁵⁴ Koji se, doduše, u paleografskom smislu ne razlikuju mnogo od onih iz 15. st.
- ⁵⁵ Zahvalan sam kolegama povjesničarima umjetnosti koji su bili toliko susretljivi da pogledaju sitnoslike i podijele sa mnom svoje mišljenje: Bela Zsolt Szakacs (ne prije 1250. – vjerojatno nakon 1300.); Susy Marcon (posljednja četvrt 13. st.); Igor Fisković (kasno 13. – rano 14. st.); Rozana Vojvoda (13. –14. st.); Tunde Wehli (14. Ili čak 15. st.).
- ⁵⁶ Suzy Marcon, „Privatna korespondencija: pismo od 16. ožujka 2009.”
- ⁵⁷ GEORGE KAFTAL – FABIO BISOGNI, *Saints in Italian Art*, vol. 3: *Iconography of the Saints in the Painting of the North East Italy*, Florence, 1978., 225.
- ⁵⁸ Npr. na prikazu iz ranog 11. st. u katedrali u Akvileji (usp. THOMAS E. A. DALE (bilj. 19), 92., fig. 46.), ili na prikazu iz istog vremena u crkvi Sv. Krizogona u Rimu (usp. SERENA ROMANO, *La pittura medievale a Roma: Riforma e tradizione 1050-1198*, Roma, 2006., 72-73.)
- ⁵⁹ THOMAS E. A. DALE (bilj. 19), 92., fig. 46.
- ⁶⁰ Na to je upozorio još VITALIANO BRUNELLI (bilj. 11), *Storia*, 169.
- ⁶¹ L. Réau spominje Krizogona među „svetim vitezovima” štovanim u Istočnoj Crkvi, no uočljivo je da među ranim prikazima ne navodi ni jedan primjer bizantske ikonografije: LOUIS RÉAU, *L'iconographie de l'art chrétien*, sv. 3/1, Paris, 1958., 314. Usp. SOFIJA PETRICIOLI, Kameni grbovi grada Zadra, *RIZD*, 9 (1962.), 362. Znakovito je da Krizogona među bizantske ratničke svece ne ubraja ni CHRISTOPHER WALTER, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot, 2003.
- ⁶² TRPIMIR VEDRIŠ, Communities in Conflict: The Rivalry between the Cults of Sts. Anastasia and Chrysogonus in Medieval Zadar, *Annual of Medieval Studies at CEU*, 11 (2005.), 36-38. Kasnija datacija nove ikonografije mogla bi možda upućivati i na anžuviski utjecaj.
- ⁶³ Uz ogradu da bi četvrti rukopis (BMV III 8 = 2472) valjalo prije smatrati „homilijarom” Vidi: GIULIO CATTIN, Codici della liturgia marcijana, u: *Musica e liturgia a San Marco: testi e melodie per la liturgia delle ore dal XII al XVII secolo*, vol. 1 (ur. Giulio Cattin), Venezia, 1990., 52-53.
- ⁶⁴ Ukratko ih je opisao J. Valentinelli, te detaljno proučila S. Marcon. Usp. JOSEPHUS VALENTINELLI, *Bibliotheca Manuscripta ad S. Marci Venetiarum: Cod. MSS Latini*, tom. V, Venetiis, 1872., 289-292.; SUSY MARCON (bilj. 30), 222-226. Detaljan opis rukopisa: BMV, *Cod. Marc. lat. IX 27 (= 2797) Legendae sanctorum, pars aestiva* (Tavv. VIa, VIIb, 4-7, 102a, 104b, 110, 113, 3^c [222-224]; BMV, *Cod. Marc. lat. IX 28 (=2798) Legendae sanctorum, pars autumnalis* (Tavv. VIc, V, VIIb-c, VIIa, VIIc, VIII-XIII, 8-9, 14-15, 112a, 11^a, 13^d, 14^a [222] [224-226] i VAM¹ [230-233]
- ⁶⁵ SUSY MARCON (bilj. 30), 224-225.
- ⁶⁶ *Explicit pass beatissimi g'sogoni mart. Incipit passio sci petri alexandrini* [fol. 185r/a]. JOSEPHUS VALENTINELLI (bilj. 62), 289. netočno navodi da se *Grisogonus* javlja i na fols. 196-197. Čini se da se ipak radi o sv. Gerardu.
- ⁶⁷ U rukopisu nema prikaza ljudskih likova već samo životinja i čudovišta.
- ⁶⁸ Na fols. 226-227 ima dodataka još nekoliko ruku. Valentinelli je razlikovao tek dva različita rukopisa te ih datirao 14. (do fol. 247), odnosno 15. st. (od fol. 248 do kraja dodano još 70 *historias breviores*). JOSEPHUS VALENTINELLI (bilj. 62), 299-292.
- ⁶⁹ Zadarskom je kodeksu, recimo, relativno sličan venecijanski antifonarij (VAM¹ - *Venezia, Antifonario marcijano*, u privatnoj zbirci) datiran 2/4 13. st. SUSY MARCON (bilj. 30), 230-233.
- ⁷⁰ ЛАЗАР МИРКОВИЋ, *Минијатуре у антифонарима у градуалима*, Београд, 1977., 55. О sitnoslikama zadarskih franjevačkih rukopisa vidi detaljnije: FEDERICA TONIOLO, Liturgia in figura: le miniature dei Corali di San Francesco a Zara, in *Letteratura, arte e cultura italiana tra le due sponde dell'Adriatico* (ur. L. Borsetto), Padova, 2006, 39-67.
- ⁷¹ Npr. Folnesics, Toesca (1063, 1134)
- ⁷² ЛАЗАР МИРКОВИЋ (bilj. 68), 58.
- ⁷³ Iako je skupina zadarskih franjevačkih graduala znatno manje prikladna za usporedbu s *Cod. Filippi*, smještanje njihova nastanka na sam kraj 13. ili početak 14. st. moglo bi biti zanimljivo u svjetlu pretpostavke koju je iznio još L. Mirković da su bolonjski majstori, kojima se pripisuje oslikavanje zadarskih graduala (A,B,D), možda radili u Zadru (ЛАЗАР МИРКОВИЋ (bilj. 68), 72). Naime, za razliku od antifonara u kojima su „bizantska umjetnost i bizantski stil dominantni” kod minijatura graduala te osobine nisu osobito uočljive.

- ⁷⁴ FEDERICA TONIOLO, Slikarstvo na pergameni i drvu (opis kataloških jedinica 65. i 66.), u: *Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti* (ur. Biserka Rauter Plančić), Zagreb, 2006., 266.
- ⁷⁵ FEDERICA TONIOLO (bilj. 71), 266., 270.
- ⁷⁶ SUZY MARCON, Privatna korespondencija: pismo od 16. ožujka 2009.
- ⁷⁷ *Passio sanctorvm Chrysgoni Anastasiae. Agapes. Chrysoniae. Irenes et Theodotae* u: BONINUS MOMBRITIUS, *Sanctuarium seu vitae sanctorum*, t. I., Parisiis, 1910., 354–359 (fol. 200v-203r).
- ⁷⁸ PAOLA MORETTI, L'edizione di un testo minore riccamente tradito, la *Passio Anastasiae*: problemi e vantaggi, u: *Prassi ecdotiche* (Esperienze editoriali su testi manoscritti e testi a stampa, Milano 7 giugno – 31 ottobre 2007). *Quaderni di Acme* 103 (ur. Alberto Cadioli e Paolo Chiesa), Milano, 2008., 67. P. Moretti je nabrojila čak 240 rukopisa od kojih je u pripremi kritičkog izdanja koristila 55 (17 s čitavim hagiografskim ciklusom). Bolandistička stranica (<http://BHLms.fltr.ucl.ac.be/>) kao najbrži instrument za pretraživanje rukopisa evidentiranih u časopisu *Analecta Bollandiana* ili nizu *Subsidia Hagiographica* bilježi 175 rukopisa od kojih je Moretti za svoje izdanje koristila 33 (+ 22 navedena na bolandističkom popisu).
- ⁷⁹ PAOLA MORETTI (bilj. 78), 72.
- ⁸⁰ PAOLA MORETTI (bilj. 78), 72-73. (za metodološko utemeljenje takvog postupka usp. bilj. 22. i 23.)
- ⁸¹ IVANKA PETROVIĆ (bilj. 1), 463.
- ⁸² IVANKA PETROVIĆ (bilj. 1), 463-464.
- ⁸³ Jesu li se pasije sv. Teodote (*BHL* 8093) i sv. Anastazije (*BHL* 401) nalazile u ostatku rukopisa, nemoguće je reći. Uvid u sadržaj, čini se, ne bi to potvrdivao.
- ⁸⁴ IVANKA PETROVIĆ (bilj. 1), 464.
- ⁸⁵ PAOLA MORETTI, *La Passio Anastasiae: introduzione, testo critico, traduzione*, Roma, 2006., 94 (i drugdje). Kratica označava oblik pasije koja sadrži Prolog (*BHL* 400), pasiju sv. Krizogona (*BHL* 1795) i pasiju Agape, Hionije i Irene (*BHL* 118).
- ⁸⁶ IVANKA PETROVIĆ (bilj.1), 464. „Moguća su, dakle, dva odgovora na gornja pitanja: zadarski je skriptor imao pred sobom predložak kraće talijanske redakcije ciklusa, poput redakcije koju je preuzeo i Mombrinius, ili, zadarski je skriptor, kao redovnik u samostanu sv. Krševana, iz potpuna ciklusa izostavio Pasije ili dijelove koji se više nisu izravno odnosili na sv. Krizogona.”
- ⁸⁷ Usp. PAOLA MORETTI (bilj. 85), 78-85. Također vidi i Dodatak: *Stemma*, str.
- ⁸⁸ PAOLA MORETTI, *Filippi manuscript* (privatna korespondencija od 6. veljače 2009.), pri čemu autorica upozorava na to da bi se moglo raditi i o *versio Cividalensis/Aquileiensis* obogaćenoj uz pomoć nekog cjelovitijeg rukopisa.
- ⁸⁹ Greške srodne sa skupinom γ .
- ⁹⁰ Kao predstavnika skupine π_1 Moretti je uzela u obzir torinski rukopis iz 10. st. (Torino, *Bibl. Naz.* F.III.16) nastao na području pokrajine Emilije. PAOLA MORETTI (bilj. 85), 61. Za uočene razlike vidi: PAOLA MORETTI (bilj. 85), 82-83.
- ⁹¹ Usp. PAOLA MORETTI (bilj. 85), 83-84.
- ⁹² (a 8.3 (fol. 14v/d) stoji *rescripsit* ispuštajući *rex*).
- ⁹³ Oslanjajući se na: PAOLA MORETTI (bilj. 88).
- ⁹⁴ Neupitno je da je *Cod. Filippi* sastavljen na temelju više predložaka. Naime, druga u kodeksu sačuvana legenda (*TBG*) nije poznata izvan Zadra te se sastavljač *Cod. Filippi* barem u tom slučaju morao osloniti na već postojeći zadarski tekst. Ključnu ulogu u pokušaju određivanja njezine starosti i podrijetla imat će stoga istraživanje jezičnih osobina te legende.
- ⁹⁵ *Cod.* XXII, XV.
- ⁹⁶ Montecassino, *Cod. Lat.* 139 (83), fols. 160v-173r.
- ⁹⁷ TRPIMIR VEDRIŠ, Nastanak kulta sv. Anastazije i njegov odraz u Zadru (9-14.st.), *Historijski zbornik*, 55 (2002.), 20-21.
- ⁹⁸ Cividale del Friuli, *Museo Archeologico Nazionale*, *cod.* XXII, ff. 52-129, s. IX-X. Za opis rukopisa vidi: PAOLA MORETTI (bilj. 85), 48-49., s dodatnom literaturom. te PAOLA MORETTI (bilj. 78), 73.
- ⁹⁹ Cividale del Friuli, *Museo Archeologico Nazionale*, *cod.* XXII, ff. 2-51, s. XII. Za opis rukopisa vidi: PAOLA MORETTI (bilj. 85), 48-49., s dodatnom literaturom, te PAOLA MORETTI (bilj. 78), 73.
- ¹⁰⁰ Cividale del Friuli, *Museo Archeologico Nazionale*, *cod.* XV, ff. 332v-343. Moretti je rukopis otkrila nakon objavljivanja kritičkog izdanja *PA* te njegov opis i naknadnu kolokaciju donosi dodatno u: PAOLA MORETTI (bilj. 78), 82-84.
- ¹⁰¹ PAOLA MORETTI (bilj. 78), 73. „Il caso del manoscritto XXII della Biblioteca Capitolare di Cividale del Friuli, risultante dall'assemblaggio di un apografo (ff. 2-51 = Ci2, sec. XII/4) con il suo antigrafo (ff. 52-129 = Ci1, sec. IX ex. – X in.). Il copista di Ci2, comunemente e legittimamente riconosciuto come apografo di Ci1, deve aver fatto ricorso anche a un altro codice: tant'è vero che Ci2 contiene Passiones assenti dal suo antigrafo e – nel nostro testo – corregge alcuni errori di Ci1.” Usp. PAOLA MORETTI (bilj. 85), 84.
- ¹⁰² CESARE SCALON – LAURA PANI, *I codici della Biblioteca Capitolare di Cividale del Friuli*, Firenze, 1998., 120-123.
- ¹⁰³ Cividale del Friuli, *Museo Archeologico Nazionale*, *cod.* XII, sec. XV/4/10, ff. 164v-166 (dovuto alla mano di Giovanni Cappellini, notaio e canonico del capitolo di Cividale): *Legenda sancti Grisogoni martyris (Tempore Dioclitiani imperatoris impiissimi detinebatur... Çoilus perrexit ad Dominum. Decollatus est... a presbytero supradicto)*. Opisan u: CESARE SCALON – LAURA PANI (bilj. 103), 113-115.; i ukratko: PAOLA MORETTI (bilj. 78), 68.
- ¹⁰⁴ Danas *Museo Archeologico Nazionale*, Cividale del Friuli.
- ¹⁰⁵ PAOLO CHIESA, Struttura, organizzazione e interdipendenze dei passionari manoscritti di Cividale, *Memorie storiche forogiulesi*, 79 (1999.), 89.
- ¹⁰⁶ PAOLO CHIESA (bilj. 106), 111., bilj. 53.
- ¹⁰⁷ PAOLO CHIESA (bilj. 106), 90.
- ¹⁰⁸ Rukopis C_1 sadrži uglavnom pasije lokalnih mučenika (npr. Pelagija iz Emone, skupinu Kancija, Feliksa i Fortunata, te Maura iz Parencija). Za dalje istraživanje zadarske hagiografije inspirativna su opažanja P. Chiese o prijenosu između 10. i 12. st. – uočljivo je, naime, smanjivanje „mučeničkog materijala” i povećavanje udjela pustinjaka i crkvenih otaca.

Summary

The Resurfaced Medieval Manuscript *Codex Filippi* and the Zadar redaction of the *Passion of St Anastasia*

Zadar's medieval manuscript known as *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)* has been rediscovered after its whereabouts were unknown following its translocation from Zadar during World War II and its acquisition in London in 1997. The most recent research on the manuscript, which was familiar to the older experts on Zadar's hagiography, has confirmed many of the previous conclusions and suggestions, but the possibility to work on the manuscript itself after almost a century has also brought new insights about its nature and the nature of the legends contained therein. As the older experts argued, it is a segment of a once far larger liturgical codex (of some 300 pages) owned by the Benedictine monastery of St Chrysogonus. The author has accepted the conclusions of the previous researchers and suggested that the manuscript should be described as *Legendarium*. In its present form (consisting of only 21 sheets), the *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)* contains two hagiographic legends: a late antique *Passio Sanctae Anastasiae* and a local legend called *Translatio Beati Grisogoni martyris*. Based on a cod-

icological and palaeographic analysis, as well as the stylistic and iconographic features of the preserved miniatures and other decorative elements, the author has suggested the period between the late 13th and late 14th centuries as the probable date of its making. Having thus delimited the approximate *terminus ante quem* for this redaction of the two legends about the saints of Zadar, the author has further suggested a link between this variant of the *Passio Sanctae Anastasiae* and other known medieval versions of that originally late antique legend. Based on the content, palaeography, and style of the manuscript, the codex has been compared to similar liturgical books from a wider northern Adriatic area. Having observed some analogies (primarily in terms of content and language) with a group of manuscripts from a wider Aquileian area, the author has further suggested a link between the *Passio Sanctae Anastasiae* preserved in the manuscript and a northern Italian redaction of the legend, thus paving the way for further research on the origins of Zadar's cult and hagiography of St Anastasia and St Chrysogonus.